

[118 b] בס"ד אתחיל לכתוב פירוש משלי לרבי יוסף בן נחמיאש זצ"ל.

א.

(א) משלי שלמה בן דוד מלך ישראל. הספר הזה משלים נחמדים מזהב ומסו רב ומחוקים מרבש ונסת צופים² ועל ידי המשלים ירד האדם לעומק הדברים כ"ש משלים הנאמרים ברוח הקדש³ והגה כתוב אומר בשלמה (מלכים א' ה' י"ב) וידבר שלשת אלפים משל ויהי שירה חמשה ואלף ודרשו בו גזירה של משלי⁴ ואעפ"י שאין בספר משלי אלא שמנה מאות וששה עשר פסוקים אפי' הכי אין לו פסוק ופסוק שאין בו שנים ושלושה פעמים כגון נזם זהב כאף חזיר וגו' (י"א כ"ב) והכי איתא בסדר ש"פ⁵. ואמ' משלי שלמה בן דוד מלך ישראל כי הנגיד בעם נגידים ידבר. ואז"ל בפרק ראשון מכתרא⁶ חזקיה וסיעתו כתבו משלי ושיר השירים וקהלת, וביאור הענין כי הספרים הללו היו סדורים בפי חכמי הדורות משלמה האומנם עד חזקיה הכותבם כי חזקיה רבה למעלה ראש בחכמת השיר וידע ערך המשלים האלו יותר מכל המלכים והחכמים אשר קדמוהו ולכן אסף כל סיעתו וכתבם וחרבם לכתבי הקדש. וכמדרש⁷ דוד פתח בראשי אותיות אשרי האיש וסיים באמצע אותיות כל הנשמה אבל שלמה אומר איני עושה כן אלא בתחלה [אני] פותח באמצע אותיות במקום שהחכמה נתונה והיכן חכמה נתונה בלב והלב הוא נתון באמצע וסיים בסוף אותיות תנו לה מפרי ידיה: (ב) לדעת חכמה ומוסר להבין אמרי בינה. חכמה זו תלמוד תורה ומוסר זו דרך ארץ ויפה תלמוד תורה עם דרך ארץ⁸ והאדם מגיע למעלת החכמה והמוסר ע"י תלמוד ולאחר שלימד חכמה מתכוון בה מעצמו כמע"יין זה הנובע תמיד ממקורו הוא שאמר להבין אמרי בינה: (ג) לקחת מוסר השכל צדק ומשפט ומשורים. י"ט⁹ שמשפטו מוסר והשכל כמו שמש ירח (חבקוק נ' י"א), והנכון לפרש בהצעתו מוסר הסמוך להשכל ולפי' הסמך פתוחה ולא קמצה¹⁰ ולפי שאמר מתחלה לדעת חכמה ומוסר ואמר מוסר בסתם חזר לפרשו מוסר השכל מוסר המביא

¹ כן הוא בכת"י והם דברי חזקוני. ² לישנא דקרא בתחלים י"ט ו"א. * ע"י מניחח
ו' ע"א. ³ ערש"י שפירש ג"פ כתב משלי בספר משלי נדר ג' ספרים משלי שיר השירים
וקהלת. * ע"י ילקוט שמעוני מלכים רמז קע"ח. * מ"ז ע"א. ⁴ בקיצור ברפ"ט ויניחא שנת
רנ"ז ובאריכות בתחזאת באבער ריש משלי. * אבות פ"ב מ"ב. * ראב"ע דהיינו המיוחס לו
במק"י ע' הקדמת ברכת אברהם, ובכל מקום שאני מציין אל המיוחס לו אכתוב המיוחס לו
הנה הפירוש חשני אשר י"ל ע"י תורוץ (ועוד הפסע ע"י Driver) אכתב בשם ברכת אברהם.
¹⁰ המאירי הביא ג"כ בשם חזקוני שסמך זו פתוחה ולא קמצה.

משלי א, ג-ז

לידי שכל טוב והרי מצינו כתוב אי' (י"ט כ"ז) חדל בני לשמוע מוסר לשנות מאמרי דעת א"כ יש מוסר שתחדל לקבלו ולקחתו, ומעם לקחת כמו קח נא מפיו תורה (איוב כ"ב כ"ב). צדק ומשפט ומישרים. נוכל לפרש כל אלה הדברים לענין הדין¹ משפט ידוע, צדק כמד"א צדק צדק תרדוף (דברים ט"ז כ') ודרו"ל² הלך אחר ב"ד יפה, ומישרים כמד"א מישרים תשפטו בני אדם (תהלים נ"ג ב'). ונוכל לפרש צדק שיהיה צדיק בדרכיו, ומשפט לכלכל דבריו במשפט להיותו מתנהג בטנהגותיו כדת וכשורה, ומישרים ללכת הדרך הישרה להיות ישר בכל מעשיו, ומוסר השכל כולל הדברים האלה: (ד) לתת לפתאים ערמה לענף דעת ומזמה. פתי הוא המתנבז עליו יצרו לפעמים דרך מקרה אבל לא הורגל במדות הרעות כמו אויל וכסיל ולץ ולכן שקול בספוק הזה עם נער כי הנער בעודו נער יכול נקל לחקן בן הפתי לפי שלא למד חכמה מתחתה ביצרו והמלמדו יכול להתחזרו למוטב במהרה³ אבל הכסיל נאמר בו (כ"ז ט') כאוני כסיל אל תדבר, ובאויל (שם כ"ב) אם תכתוש את האויל במכתש, ולץ (ט' ח') אל תוכח לץ סן ישנאך. ומעם לתת לפתאים כי אלה המשלים הם לתת לפתאים ערמה וכמו שאמר הרמב"ן⁴ שרפואת בעל חמה שינהיג עצמו שאם הוכה וקולל שלא ירגיש כלל עד שיעקור החמה ממנו ויחזור לדרך האמצעית שהיא הדרך הטובה בן מלמדים לפתאים ערמה כדי שתעקר הפתיות מלבו ויחזור לדרך האמצעית. ד"א לתת לפתאים אינו מוסב על משלי שלמה⁵ רק המשלים הם להגיע האדם [119 a] למדרגת החכמה והמוסר והכינה ובעל המדרגות הללו יכול להוכיח תוכחה ראויה ומקובלת וע"ד קשט עצמך ואח"כ קשט אחרים⁶: (ה) ישמע חכם ויוסף לקח ונכון תחבלות יקנה. אני אפרש אותו דרך משל הדיוט הוכיח את הקטן ויהי גם הגדול מוכח לפי שאמר מתחלה לתת לפתאים ערמה וגו' סמך לו ישמע חכם ויוסף לקח וגו'. טעם תחבולות כמו טחשבות וכמוהו (איוב ל"ז י"ב) מתהפך כתחבולותיו כמו במחשבותיו אולי יהיה מנו' (שה"ש ח' ה') שמה תחלתך אמך כי כמו אשה הרה משלחת ילדיה מקריבה בן הגבון משלח סעיפי מחשבותיו מלבו והחכם שומע ומוסיף לקח וכן הגבון קונה תחבולות כדי (ו) להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידושים. משל ומליצה ר"ל משל וחידה מתבארת בפרשת (יחזקאל י"ז) בן אדם חזר חידה ומשול משל והמליצה מגורת (בראשית ט"ב כ"ג) כי המליץ כינותם והם דברים עמוקים צריך האדם התבוננות גדולה בהבנתם ולכן נקרא המתורגמן מליץ הוא המבין דבר זה לזה. ובמדרש⁷ דברי חכמים וחידושים אפילו שיחת חולין של ת"ח שקולה כנגד כל התורה וכבר או"ל⁸ שיחתן של ת"ח צריכה תלמוד, עוד או"ל⁹ נקראת התורה מליצה שכל המתלוצץ כרכרי תורה מוסיפים לו ליצנות שנאמר (ג' ל"ד) אם ללצים הוא יליץ: (ז) יראת ה' ראשית דעת חכמה ומוסר אוילים כו'. ע"ד¹⁰ כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו חכמתו מתקיימת ומ"ש¹¹ אם אין חכמה אין יראה מתפרש כי החכם קודם שיחכם כח יש בו לקבל החכמה שנתן בו הקב"ה אותו כח מהתחלת הבריאה כמ"ש¹² מיפה זו מה תהא עליה חכם

¹ עיי' מאירי. ² מהדרין ל"ב ע"א ושם נרשמו שאר מקומות חש"ס. וכן מעשה בכל פס' שלא ארשום אלא מקום אחד בש"ס אם לא שנמצאו שם שינויים נכבדים. ³ עיי' פירוש רבינו יונה גירונדי אשר עזה וזינו לאורו עיי' הר"א לעזענפהאל. ⁴ צ"ל הרמב"ם והוא כהלכות דעות פ"ה ה"ב. ⁵ עיי' מאירי. ⁶ ב"מ ק"ז ע"ב. ⁷ מדרש משלי. ⁸ סוכת כ"א ע"ב. ⁹ מדרש משלי. ¹⁰ אבות פ"ג ט"א. ¹¹ שם פ"ג ט"א. ¹² נדה ט"ז ע"ב.

או ממש ומעם אם אין חכמה אין יראה אם אין באדם כח זה אין בו יראה כי אין בור ירא חטא אבל כשיש בו כח זה וירא השם מתחלתו ויצא אותו כח שנתן בו הקב"ה לפועל או חכמתו מתקיימת תמיד. ורביי סעדיה¹ פי' שלא הקדים ליראה בשביל שתקדים לחכמה אלא הטעם מ"ש דע"ה (תהלים קי"א י') ראשית חכמה יראת ה' ושלמה בנו יראת ה' ראשית דעת לוטר לך שהחכמה והדעת ראשיתה ומוכה היא יראת ה', אולי מפרש ראשית כמו וראשית שמנים ימשהו (עמוס ו' ו') בשמים ראש (ישמות ל' כ"ג). והנאון זה ז"ל² פירש משאול כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו חכמתו מתקיימת וכבר כתבתי מה שנראה לי. חכמה ומוסר אוילים כזו. הוא נתינת טעם למה שאמר יראת ה' ראשית דעת כי מעשים הם עושים האוילים שאינם יראי חטא כמרי"א (תהלים קי"ז י"ז) אוילים מדרך פישעם בזים החכמה והמוסר כי החכמה והמוסר מלמדים האדם להיות ירא חטא והאוילים שלא הורגלו ביראת חטא הם כועסים בחכמה ובזים המוסר שלא להכריח טבעם: (ח) שמע בני מוסר אביך ואל תמש תורת אמך. משפטו שמע בני מוסר אביך ואמך ואל תמיש תורכם וכמוהו (ויקרא כ"ה ל"ז) את כספך לא תתן לו בנשך ובמרבית לא תתן אכלך שמשמע את כספך ואת אכלך לא תתן לו בנשך ובמרבית לא תתן אכלך [ובספך]. והמוסר זו אזהרה והתורה זו מצות עשה והקדים המוסר כמרי"א (תהלים א' א') אשרי האיש אשר לא הלך בצעת רשעים וכת' בתריה כי אם בתורת ה' חסדו. ובמדרש³ שמע בני מוסר אביך זו תורה שבכתב ואל תמיש תורת אמך זו תורה שבע"פ ע"ד יש אם למסורת⁴ וכינה תורה שבע"פ בתורת אמך להזהיר שלא יסתפק בה כמו שאין אדם מסתפק באמו שילדתו ואפי' על התקנות ועל הגזירות ועל הסיניות שעושים חכמי ישראל הוא אומר, וכן מצינו בס' מקום שנהגו⁵ שאל ר' יוחנן לבני בישן כבר קבילו עליהו אבהתי כן וכתבי שמע בני מוסר אביך וגו' כדא' בויקרא רבה⁶: (ט) כי לוי' חן הם לראשך וענקים לגרנתיך. מנו' (בראשית כ"ט ל"ד) ילוה אישי אלי והטעם כחיבור דבר חן לראשך הם המוסר והתורה שאביך ואמך מלמדים אותך, וענקים לגרנותיך סביבות הגרון יקרא גרנת. ענקים הוא החלי התלוי בצואר ויבוא [118b] תחת הגרון. בסוף מסכת סוטה⁷ אם אדם יוצא לדרך ואין לו לוי' יעסוק בתורה שנאמר כי לוי' חן הם לראשך: (י) בני אם יפתוך חטאים אל תבא⁸. מנו' (דברים י"ג ט') לא תאבה לו ונעלמה פ"א הפעל ונהסכה למ"ד הפעל לאלוף והכתו ע"ד (בראשית מ"ו ו') כסודם אל תבא נפשי: (יא) אם יאמרו לכה אתנו נארכה לדם נצפנה לנקי חנם. נארכה לדם נארכה למען שפוך דם. נצפנה לנקי חנם, שכן דרך שופכים דמים אורכים וצופנים ושומנין עצמן כמתבואות שיצאו על עוברי דרכים שתע פתאום: (יב) נבלעם כשאויל חיים ותמימים כיוודי בור. משפט הכתוב נבלעם חיים ותמימים כיוודי בור, ופעמים תמימים כמו שלמים. ובמדרש⁹ מתפרש פרשה זו על יוסף הצדיק שהוריוהו אחיו לבור ומכרוהו לישמעאלים בעשרים כסף וזה טעם (יג) כל הון יקר נמצא נמלא בתינו שלל. כדאיתא במדרש¹⁰ ומה שאמר למעלה

¹ כן פירש הרב המחבר ובלשון הזה ג"כ בפירושו לאבות פיג' מ' י"א ומ' כ"א ובמשנה י"א הכי' ג"כ פירושו של רס"ג. ² חיינו רס"ג דל והרב הכי' דכריו בפירושו לאבות במקום הנ"ל. ³ מדרש משלי. ⁴ מנהגין ד' ע"א. ⁵ נ' ע"ב. ⁶ בויקרא רבה לא מצאתי מדרש כזה ואפשר שצ"ל שמות רבה פרשה ל'. ⁷ מ"ז ע"ב. ⁸ בכ"ז תאכת. ⁹ מדרש משלי.

נכלעם לשון רבים אחר שאמר נצפנה לנקי חנם ע"ד (כ"ח א') וצדיקים נכפיר
 יבטח או יהיה לנקי שם הכלל כמעט (בראשית ל"ב ו') ויהי לי שור וחמור, ומעם
 נצפנה לנקי חנם לא שהם יאמרו כן אלא הכתוב צווה עליהם שצפינתם לנקי הוא
 [חנים] וריקם: (יד) גורלך תפיל בתוכו כים אחר יהיה לכלנו. ר"ל גורלך תפיל
 בתוכו אם תרצה חלוקה, כים א' יהיה לכלנו אם תרצה שותפות. והוא מלשון רז"ל¹
 שנים שהמילו לכים. ד"א מגו (שמות י"ב ד') במכסת נפשות תכוסו כלומר מגין
 וחלק אחר. וי"ם מגו (תהלים ט"ז ה') מנת חלקי וכוס: (טו) בני אל תלך בדרך
 אתם מנע רגלך מנתיבתם. ב"ית בדרך בשב"א והמעס לא דייך שאין לך ללכת
 בדרך הידועה אתם שהיא דרך ארוב דם אלא בשום דרך בעולם אל תלך אתם אלא
 מנע רגלך מנתיבותם: (טז) כי רגליהם לרע ירוצו וימהרו לשפך דם. ואעפ"י שלא
 התחילו לפתותך ללכת אתם בדרך ארוב דם אלא בדרך אחרת דרך הרשות לא תלך
 אתם כי סופם יוכיח על תחלתם כי רגליהם לרע ירוצו וגו'.² ורבינו סעדיה פ"י
 פסוק זה על החמאים עצמם כי רגליהם לרע לנפשם ירוצו וימהרו לשפוך דם
 עצמם³ ויהיה פ"י פסוק זה על החמאים עצמם כעין הפסוקים שאחריו: (יז) כי חנם
 מזורה הרשת בעיני כל בעל כנף. כתרנומו ארי מגן פריסא מצדתא. והם הצייירים
 לרמס של העופות [יארבון] וחי"ה (יח) והם לרמס יארבו יצפנו לנפשתם. לרמס של
 העופות כמו שאמרנו: (יט) כן אורחות כל בצע בצע. את נפש בעליו יקח. בוצע
 בצע ענין חמדה ותאוה ועושק כמו (איוב כ"ז ח') כי מה תקות חנף כי יבצע ובלע"ז
 קובד"י"סייאן קובד"י"סייא⁴ והלשון נגזר מן (שופטים ה' י"ט) בצע כסף שפ"י
 חתיכת כסף מתרגום (ויקרא כ' ו') פחות אותה פתים בצעי יתה כיצועין שוכר הכסף
 ועושין ממנו חתיכות למטבע ונקרא החמדה על שם החתיכה ותרגום (בראשית ל"ז כ"ז)
 מה בצע מה ממון ניתנהא לנא. את נפש בעליו יקח פירוש ימית כמו (שם ה' כ"ד)
 כי לקח אותו אלהים. פ"א כן אורחות כל בוצע בצע כמד"א (איוב כ"ז ח') כי מה
 תקות חנף כי יבצע וגו' ואז"ל⁵ לא נחתם נזר דינם של דור המבול אלא על הגזל.
 ומעם נפש בעליו שאחר שגזלו הרי הוא בעליו, ורז"ל דרשו⁶ בעליו זה גנול כל
 הגזל פרוטה מחבירו כאלו גזל נשמתו ממנו שנאמר כן אורחות כל בוצע בצע את
 נפש בעליו יקח כד"א בסוף מסכת קמא⁷. ועתה ביא המשל כמו הצייירים אורבים
 לנפשותם של עופות כן בוצע בצע לוקח נפשות הגדולים, אבל לפירוש הראשון אין
 הנמשל דומה למשל כי המשל הציייר אורב לנפש העוף והנמשל הבוצע עצמו אורב
 לעצמו אם לא נפרש והם לרמס יארבו יצפנו לנפשותם על העופות לא על הצייירים
 כלומר [120a] והם העופות שדרכם לראות את הבר ולא המכבר לרמס יארבו
 יגרמו המארב⁸ יצפנו לנפשותם: (כ) חכמות בחוץ תרנה ברחובות תתן קולה. במקום
 עוברים ושבים תתן כל אחת מהחכמות קולה הטעם שהיא נמצאת לכל מבקשיה.
 במעוד קטן⁹ כל העוסק בתורה כסתר תורתו מכרות עליו בגלוי שנאמר חכמות בחוץ
 תרונה, ובמדרש¹⁰ ברחובות תתן קולה אלו ת"ח שיושבים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות

¹ עיי למשל בחובות פ"י מ"ד. ² עיי רל"ב. ³ עיי פירושו חערכי מהדי באמער ע"י ⁴ עיי ממו. ⁵ מנהדרין קיה ע"א. ⁶ בים קייב ע"א. ⁷ קייס ע"א. ⁸ אולי ציל כי בעלי המארב. ⁹ מיו עיב. ¹⁰ מדרש משלי.

ומשמיעין קולן בכברי תורה: (כא) בראש הומיות תקרא בפתחי שערים בעיר אמריה תאמר. משפטו בראש חוצות הומיות שמרוב המון רב שיש שם נשמעת המיה גדולה בפתחי שערים בעיר אמריה תאמר, טעם שערים מפני העוברים והשבים. וי"מ¹ שמשפטו בפתחי שערים או בעיר. והטעם בפתחי שערים כשהשערים פתוחים או בעיר כשהשערים סגורים. תאמר, המ"ם בצרי במקום פתח. ומה היא אומרת (כב) עד מתי פתים תאהבו סתי ולצים לצון חמדו להם וכסילים ישנאו דעת. עד מתי פתאים תאהבו סתי שם הפתיות כמו (יחזקאל ב' ח') אל תהי מרי כבית המרי. ולצים לצון חמדו להם, כי על כן נקראים לצים לפי שלצון חמדו להם והם מתלוצצים ומלעיגים על בני אדם עיי נאותם ונסות רוחם כד"א (להלן כ"א כ"ד) זר יהיה לץ שמו. וכסילים ישנאו דעת, כי מי שאינו חפץ בדבר שונאהו: (כג) תשובו לתוכחתי הנה אביעה לכם רוחי אודיעה דברי אתכם. י"מ² שמשפטו מתי תשובו לתוכחתי ומלת מתי האמור בפסוק שלפניו עומדת במקום שנים או תהיה אות התנאי חסרה ומשפטו אם תשובו. ד"א³ עתיד עומד⁴ במקום צווי ובהפך (ד' ד') שמור מצותי וחיה. ולמ"ד לתוכחתי כמו למ"ד (בראשית כ' י"ג) אמרי לי אחי הוא. וטעם לתוכחתי התוכחה שאני מוכיח אתכם, ומה אשיב על תוכחתי (חבקוק ב' א') התוכחה שאתם מוכיחים אותי, וכמזהו ושמתים בבית תפלתי (ישעיה נ"ז) שמעה תפלתי ה' (תהלים ל"ט י'): (כד) יען קראתי ותמאנו נמיתי ידי ואין מקשיב. טעם הפסוקים שקראתי אתכם ומאנחם⁵ לשמוע, נמיתי ידי לרמוז לכם לסור אלי ואין מקשיב: (כה) ותפרעו כל עצתי ותוכחתי לא אביחם. שעשייתם בהיפך עצתי כענין הקורא את המגילה למפרע⁶. ותוכחתי לא אביחם, לקבלה⁷. ומה יהיה עונשיכם (כו) גם אני באידכם אשחק אלעז בכוא פחדכם. וי"מ⁸ נמיתי ידי מגזי הנה יד ה' (שמות ט' ג') להפליג בתוכחת שאעפ"י שטובחת אותם בכל מיני הדווים וענויים לא שמו ללכם לא דעת ולא תבונה. כמדרש⁹ יען קראתי ותמאנו זה ירמיה שהיה קורא להם לישראל בירושלם לעשות תשובה וימאנו להקשיב ויתנו כתף סוררת (זכריה ז' י"א) ונמיתי ידי ואין מקשיב זה נבריא שהיתה ירו פשוטה על ירושלם שש שנים ומחצה והיו נחלי אש בירו ובקש לזורקן בחמה והמתין להם לעשות תשובה ולא הקשיבו. ובבראשית רבה¹⁰ דורש פסוק ותפרעו כל עצתי על האשה, ויבן ה' אלהים (בראשית א' כ"ב) התכונן מהיכן לברא אותה אמר לא אבנה אותה מן הראש שלא תהא מזקפת ראשה ולא מן העין שלא תהא סקרנית ולא מן האוזן שלא תהא צייתנית ולא מן הפה שלא תהא דברנית ולא מן הלב שלא תהא קנאית ולא מן היד שלא תהא משמשנית ולא מן הרגל שלא תהא פרכנית אלא ממקום צנוע כאדם שאפילו בשעה שהוא ערום אותו מקום מכוסה ועל כל אבר ואבר שהיה בורא בה היה אומר לה הוי צנועה הוי צנועה ואפילו הכי ותפרעו כל עצתי. ד"א לא בראתי אותה מן הראש והרי היא מזקפת ראשה שנאמר (ישעיה ג' ט"ז) ותלכנה נמויות נרדן ולא מן העין והרי היא סקרנית שנאמר (שם) ומסקרות עינים ולא מן האוזן והרי היא צייתנית שנאמר (בראשית י"ח י') ושרה שומעת פתח האהל ולא מן הלב והרי היא קנאית שנאמר (שם ל"א י"ט) ותקנא רחל באחותה ולא מן היד והרי היא משמשנית שנאמר (שם ל' א') ותגב

¹ עיי מאירי. ² עיי במיוחס לראב"ע. ³ עיי מאירי. ⁴ בכ"י מ"י ונאלי ציל איתא. ⁵ בכ"י ומאנו. ⁶ מנלח פ"ב מ"א. ⁷ עיי מאירי. ⁸ שם. ⁹ מדרש משלי. ¹⁰ פ' י"ח.

משלי א, כו-לג. ב. א-ב

[120b] רחל את התרסים ולא מן הרגל והרי היא סרסנית שנאמר (ברא' ל"ד א') ותצא דינה ע"כ. גם אני באידכם אשחק, מלשון (בראשית ב' ו') ואיד יעלה מן הארץ כענין (צפניה א' ט"ו) יום ענן וערפל¹ אלא שזה מלא וזה חסר. אלעז כבוא פחדכם, כפל ענין במלות שונות: (כז) כבוא כשואה פחדכם ואידכם כסופה יאתה כבוא עליכם צרה וצוקה. התחיל במה שסיים ושעם כשואה ענין העולה פתאום והוא שקול עם ואידכם כסופה יאתה. ורב סעדיה גאון ז"ל פירש האיד רמז לעונשם בעולם הזה ולכך המשילו לסופה כד"א (עמוס א' י"ד) כסער ביום סופה והפחד רמז לעונשם בעולם הבא ולכך המשילו לשואה כמד"א (ישעיה ט"ז ג') ומה תעשו ליום סקודה ולשואה ממרחק תבוא². במדרש תלים³ גם אני באידכם אשחק ד' שחקות⁴ הם, יושב בשמים ישחק (תהלים ב' ד') ה' ישחק לו כי ראה כי יבוא יומו (שם ל"ז י"ג) ואתה ה' תשחק למו (שם נ"ט ט') גם אני באידכם אשחק: (כח) אז יקראני ולא אענה ישחרני ולא ימצאני. כי כעודם בימי הבחרות לא המו אונם לשמוע מוסר עד שקפצה עליהם זקנה, והלמד תורה כשהוא זקן למה הוא דומה לדיו כתובה על נייר מחוק⁵. או מעם יקראני ולא אענה כי החכמה אומרת שאז לא ימצאנה כי בשאול אין מעשה וחשבון ודעת וחכמה⁶ ושהעולם הזה הוא עולם המעשה ובו ילמדו בני אדם הדעת והחכמה העליונה ואם לא ילמדו אותה בעולם הזה לא יוכלו ללמודה בעולם הבא. יען⁷ וחזרה החכמה לוטר מעם אחר: (כט) תחת כי שנאו דעת ויראת ה' לא בחרו (ל) לא אבו לעצתי נאצו כל תוכחתי. לא אבו לעצתי לקבלה, נאצו כל תוכחתי. מה יהיה עונשם (לא) ויאכלו מפרי דרכם ומטעצתיהם ישבעו. כמד"א (ירמיה ל"ב י"ט) לתת לאיש כדרכיו וגו': (לב) כי משוכות פתים תהרגם ושלוחות כסילים תאכדם. משוכות מגו' (ירמיה ג' כ"ב) שוכו בנים שוכבים ושלוחות חרגו' שלוחות, ואולי לכך אמר בפתאים משוכה ובכסילים שלוחה כי גדול עונש הכסיל מעונש הפתי כאשר פירשתי בראש הספר על כן אינו נענש הפתי אלא על המזיד והכסיל אף על השגגה. ד"א⁸ משוכות מגו' (ישעיה ל' ט"ו) בשוכה ונחת ושלוחות מגו' (ירמיה י"ב א') שלו כל בוגדי בגד, והמעם לפי שרואים עצמם שלווים ושקטים מרמים בנפשותם כי לעולם חוסן על כן הולכים אחר תאותם נמצאת אומר שלוחות ומשוכותם תהרגם ותאכדם: (לג) ושומע לי ישכן כטח ושאנן מסחר רעה:

ב.

(א) בני אם זקח אמרי ומצותי תצטן אתך. מלת אם על דרך התנאי כאדם האומר לחבירו אם תעשה כך וכך⁹ וכל ד' פסוקים הראשונים תנאי והשכר אז תכין יראת ה'. בני אם תקח אמרי, כלומר תקבלם לשומרם היטב וזה מעם ומצותי תצטן אתך. ובמדרש¹⁰ אימתי תקרא אתה בני כשתקח אמרי ומצותי תצטן אתך היה מצפינים ומחככים כאדם שיש לו מרגלית ומצפינה כך תהא יגע בתורה בהצנע לכת, המעם שלא תהיה כינת האדם בעשיית המצוות אלא לשם המצוה: (ב) להקשיב

¹ עיי' במיוחס להראב"ע. ² עי' ספרי במדבר ע' 20. ³ ס"ב. ⁴ בקרא. ⁵ אבות פ"ד ס"כ. ⁶ לישנא דקרא בקהלח ט' י. ⁷ אקרא דלעיל קאי יען קראתי וגו'. ⁸ עיי' מאירי. ⁹ עיי' רש"י פירש ג"כ הכי ומקומו הוא דברים דב"ז.

לחכמה אונך תטה לבך לתבונה. לשמוע ממלמדך תורה ולהתכונן בה כדי להבין דבר מתוך דבר א"כ הלב והאוזן שני סרסורים נכבדים להשיג מעלת החכמה והתבונה ומפני שמעלת האוזן גדולה מאד ארז"ל¹ חרשו נותן לו דמי כלו. וייחס האוזן לחכמה והלב לתבונה שהאוזן שומע החכמה מרבו והלב מבין להוציא דבר מתוך דבר: (ג) כי אם לבינה תקרא לתבונה תתן קולך. פירש רבינו יונה ז"ל² שיתפלל על החכמה מפני אלהיו שיצליח בה ושישיג אליה וזה מעם תקרא כמד"א (תהלים קט"ז ב') ובימי אקרא ורז"ל דרשו³ כי אם לבינה כמו אם בצרי: (ד) אם תבקשנה ככסף וכמטמנים תחפשנה. האמת כי החכמה טובה סחרה מסחר כסף ומחרוץ תבואתה אבל מצי' גדול נחלה בקטן כמד"א (הושע י"א י') כאריה ישאג ומה מעם לפי שאין אצלו שאגה גדולה משאגת האריה או ממשילים ואומרים כאריה ישאג כלפי [121 a] מעלה כן לפי שטבע בני אדם לאהוב הכסף והמטמונים על כן הזהירנו לאהוב החכמה כאהבתם ואע"פ שהחכמה גדולה מהם מאד. ד"א⁴ הפרשה מדברת במתחנכים ללמוד והם יחשבו הכסף והמטמונים גדולים מהחכמה על כן מזהירים לבקשה ככסף ולחפשה כמטמונים והם מעצמם כשיבואו בשביל החכמה ידעו כי תוספת יתרה יש לחכמה על הכסף והמטמונים. ד"א⁵ מעם הססוק אם תבקשנה ככסף כבקשת המון העם הכסף וכאהבתם המטמונים תחפשנה ונמצאת אומר ככסף וכמטמונים אינו חוזר על המוזהר בכך. וי"מ⁶ אם תבקשנה ככסף כמו הסוחרים המתעסקים בענייני העולם שלא יחושו אם יסתרו ע"פ⁷ מי שיהיה בין עני בין עשיר רק מנמנם להרויח כן איזהו חכם הלמד מכל אדם שנאמר מכל מלמדי השכלתו⁸ שנשם שצריך אדם להזהר בסלעו שלא תאבד כן צריך לזהר בתלמודו שלא תאבד וכד"א אם תבקשנה ככסף מה כסף קשה לקנותו אף דברי תורה קשים לקנותם אי מה כסף קשה לאבדו אף דברי תורה קשים לאבדן ת"ל (איוב כ"ח י"ז) לא יערכנה זהב וזכוכית קשים לקנותן כזהב וזהים לאבדן כזכוכית ע"כ⁹. ובמסכת ברכות¹⁰ פ"י ת"ר ד' צריכין חזק ואלו הן תורה ומעשים טובים ותפלה ודרך ארץ. ובמדרש¹¹ אם תבקשנה ככסף אם אין את הולך אחריה אף היא אינה באה אחריו, תמן תנינן¹² ר' נהורי אומר הוי גולה למקום תורה ואל תאמר שהיא תבוא אחריו לפי שלמה אומר אם תבקשנה ככסף: (ה) או תבין יראת ה' ודעת אלהים תמצא. שהיא המעלה הגדולה שבכל המעלות תמצא. וי"מ¹³ ודעת אלהים תמצא דעת שלימה וגדולה ולא סמך בה למצות. אלהים, כמו שלחבת יה (שה"ש ח' ו') וענפיה ארזי אל (תהלים פ' י"א): (ו) כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה. והמקבל מתנה נותן שבת והוראה לנותנה¹⁴ נמצאת אומר פסוק זה מעם למי"ש ודעת אלהים תמצא. ד"א¹⁵ להזהיר אדם לדרוף אחר החכמה והדעת והתבונה כי מעלה גדולה להם שהם מפי ה"ב ומתנה שחונן בה לעבדיו וכמ"ש בסוף גדה¹⁶ מה יעשה אדם ויתחכם ירבה בישיבה וימנע בסחורה והשיגו ואמרו הריבה עשו כן ולא הועילו והעמידו הדבר בסיוע אלהי יבקש רחמים ממי שהחכמה שלו שנאמר כי ה' יתן חכמה וגו'. ואני אומר כי פסוק או תבין כנגד להקשיב לחכמה אונך תטה לבך

¹ ב"ק פ"ח ע"ב. ² ע"י בגרסא. ³ ברכות נ"ו ע"א. ⁴ ע"י רלביג. ⁵ ע"י מאירי.
⁶ ע"י רלביג. ⁷ בכ"ז על. ⁸ אבות פ"ד מ"א. ⁹ ע"פ דברי הש"ס חגיגת ט"ו ע"א והלשון משונה קצת. ¹⁰ ל"ב ע"ב. ¹¹ מדרש משלי. ¹² אבות פ"ד מ' י"ח. ¹³ אף המכלול יופי ביותר כזה. ¹⁴ בכ"ז למתנה. ¹⁵ שם וע"י רבינו יונה פ' ד'. ¹⁶ ע' ע"ב.

לחכונה כי אם אין יראה אין חכמה אם אין חכמה אין יראה והרי במעמד הר סיני הוא אומר (שמות כ' כ') כי לבעבור נסות אחכם בא האלהים וגו'. כי ה' יתן חכמה, כנגד אם לבנה תקרא וכמו שפי' ר"י ז"ל¹ שיבקש רחמים על כך. והנה מ"ש בסוף גדה מסייעהו. מפיו דעת וחכונה, כד"א (שם כ' א') וידבר אלהים את כל הדברים האלה לאמר ואומר במשה (במדבר י"ב ח') מה אל מה אדבר בו: (ז) יצפן לישרים תושיה מן להלכי תוס. כנגד אם תבקשנה ככסף וכמטמונים ותחפשנה וכונות שמחפש אותה כמטמונים תהיה צפונה בלבו. בתנחומא סרשה לך לך² עד שלא נברא העולם צפן הקב"ה את התורה עד שבא אברהם וקיימה שנאמר (בראשית כ"ה) עקב אשר שמע אברהם בקולי והתורה נקראת תושיה מנורת יש שבה מציאות העולם וקיומו וקיום הנפש בעולם הבא. ור"י ז"ל³ [פירשן תושיה מנורת (ירמיה נ"טו)] נפלו אשיותיה שהתורה יסוד העולם. ור"ל⁴ [אמרן] למה נקרא שמה תושיה לפי שמתשת כחו של אדם. במדרש⁵ משעה שאדם נוצר ממעי אמו אותה תורה שעתידי ללמוד צפונה לו לכך נאמר יצפון לישרים תושיה מן להלכי תוס מה מן זה מנין על האדם כך התורה מגינה על האדם שעוסק בה: (ח) לנצור ארחות משפט ודרך חסידיו ישמור. מדרש⁶ אם נתמנה אדם בדין צריך לנצור ארחות משפט ודרך חסידיו ישמור אם עשה כן דרכיו משתמרין מליד לשאול מכאן שכל היושב בדין יצני דברים נוקקין לו השמים מלמעלה וגיהנם מלמטה אם זכה והוציא הדין לאמתו ניצל משניהם ואם לאו נסר בידיהם ע"כ. [121 b] ודרך חסידיו ישמור, [כמן] רגלי חסידיו ישמור (ש"א כ' ט') שומר נפשות חסידיו (תהלים צ"ו י') כי החסיד שומע חרפתו ואינו משיב והוא נעלב מבני אדם על כן צריך שמירה מעולה וזה מעט שמרה נפשי כי חסיד אני (שם פ"ו ב'): (ט) או תבין צדק ומשפט ומישרים כל מענל טוב. נוכל לפרש שהוא מוסב על התנאי העליון כל ד' הספוקים הראשונים ועליהם בא השכר או תבין יראת ה' וכל הספוקים שאחר כן ועוד שכר אחר או תבין צדק ומשפט וגו' ונוכל לפרש שהוא מוסב על מה שאחריו (י') כי תבוא חכמה בלבך ודעת לנפשך ינעם. כי דרך המקרא להזכיר פעמים התנאי תחלה והשכר כאחרונה כמו (דברים ד' ל"ז) ותחת כי אהב את אבותיך, והשכר בראשונה כמו (ישעיה נ"ג י"ב) לכן אחלק לו ברכים ואת עצומים יחלק שלל תחת אשר הערה למות נפשו, וכמזהו רבים. מענל נקרא כל דרך ישר מבלי ממשול. וכת' הנגיד ז"ל⁷ שנקרא כן לפי שיכול האדם ללכת בו במרוצה ובטהירות מענין בעגלא ובזמן קריב וכן הענלות יכולות ללכת בו בנקל. והקדים הלכ לנפש בספוק כי תבוא חכמה בלבך על דרך (דברים ו' ה') ואהבת את ה' אלהיך ככל לבבך וכל נפשך. ושעם תבוא כאלו באה מעצמה שהבא לשמר מסייעין אותו⁸. ודעת לנפשך ינעם, לשון זכר כמו ודעת לנבון נקל (להלן י"ד ו'). או מעט ולימוד דעת והאמת כשיתחיל האדם ללמוד מחמת שצריך הלימוד עמל גדול וטורח עצום הוא קשה בעיניו הלימוד ואחר שיבקש וימצא יערבו ויתכנסם עליו הה"ד כי תבוא חכמה בלבך ודעת לנפשך ינעם, ולכך אמר תבוא ולא אמר תביא כלומר כשתגיע למעלה זו שתבוא החכמה בלבך בלא עמל

¹ רבינו יונה בפירוש משלי. ² ע"פ אחרי הדברים. ³ בפירוש רבינו יונה ליחא. ⁴ מנחדין כ"ז ע"א. ⁵ מדרש מילי. ⁶ שם ועי' מנחדין ו' ע"א. ⁷ בכ"ז על כל. ⁸ עי' פבוא. ⁹ שבת קיד ע"א.

ויגיעה או תנעם עליך, ורעת כפ"ה רפה בלשון ישמעאל¹: (יא) מזמה תשמר עליך תבונה תנצרכה. מזמה מגזרת (דברים י"ט י"ט) כאשר זמם ונקראת התורה מזמה לפי שהוא יורד לעמקי תורה על ידי מחשבה. והכדיל הכתו' בין מחשבה טובה ובין מחשבה האחרת כד"א (ויקרא י"ח י"ז) וזה היא בהרהור עבירה ומתרגמי' עצת חטאין היא ואע"פ שמצ' הענין בהיפך (ירמיה י"א ט"ז) עשותה המזמתה הרכים כמחשבת עבירה ולא עשיית הזמה כמחשבה טובה מ"מ רוב מקומית אינו כן, ושעם הפרישה שהמזימה והתבונה שומרים ונוצרים האדם מכל הדברים האמורים אח"כ. וי"מ² טעם הפסוק כשאתה שומר המזמה או תבונה תנצרכה. ובמס' ע"ז פ"א³ דורש מדבר זימה תשמור עליך ותנצרכה התבונה כי לא יאונה לצדיק כל און שהתבונה מצלת אותו מלהתגבר עליו היצר כמעשה ר' יוחנן ור' יונתן האמור שם: (יב) להצילך מדרך רע מאיש מדבר תהפוכות. תהפוכות שם או תואר כלומר שאין פיו ולשונו שוים. ד"א⁴ שאינו עומד בדיבורו שאומר הן ומהפכו ללאו, לאו ומהפכו להן. ד"א⁵ אומרים לרע טוב ולשוב רע: (יג) העוזבים ארחות ישר ללכת בדרכי חשך. ולא די להם שעוזבים דרך הישר אלא שהולכים ארחות עקלקלות וזה טעם ללכת בדרכי חשך: (יד) השמחים לעשות רע יגילו בתהפוכות רע. נוכל לפרש תואר והמעם יגילו במדות הרשע שהם תהפוכות, ונוכל לפרש שם והמעם יגילו כחגר וכמלחמה שיש בעולם כדי להלחם מלחמות רשע: (טו) אשר ארחתיהם עקשים ונלוזים כמעגלותם. אפי' אורח סלולה שלהם יכשל כל עובר בה וכן יתפרש ונלוזים כמעגלותם, ושעם ונלוזים כמו מעוקלים: (טז) להצילך מאישה זרה מנכריה אמריה החליקה. קרא אישה רעה זרה ונכריה לפי מעשיה כאילו היא זרה ונכריה מטעם ומולדתה והתחיל לספר מדותיה הרעות שמחלקת אמריה כדי להסית ולפתות האנשים: (יז) העוזבת אלוף נעוריה ואת ברית אלהיה שכחה. מגזרת (מיכה ז' ה') אל תבטחו באלוף מענין החברה והוא רומז על בעלה. [122a] ד"א⁶ מענין (זכריה ט' ז) כאלוף כיהודה כי הבעל אדון אשתו. ואת ברית אלהיה שכחה. ללמדך שהשובחת ברית בעלה כאילו שוכחת ברית אלהיה וכן מצינו בבעל השוכח את אשתו הכתוב צווח ואומר (מלאכי ב' י"ג) מאין עוד פנות אל המנחה ולקחת רצון מידכם ואמרתם על מה על כי ה' העיד בינך ובין אשת נעוריך אשר אתה בגדת בה והיא חברתך ואשת בריתך. והנה הקב"ה משתף שמו ביניהם איש ואשה זכו יה ביניהם ואם לא זכו איש אוכלתם⁷ ושל אישה גדול משל איש שאין הפסק אות במלת אות שלה היו ואת ברית אלהיה שכחה. ומעם הפסוק לא תחשוב שחלקת אמריה מרוב אהבתך אלא חלקי מחמאות פיה וקרב לבה תדע לך שהרי עזבה אלוף נעוריה ושכחה ברית אלהיה ואם תחת אישה תקח את זרים כ"ש תחת הזרים תקח אחרים על כן אל תבטח בה: (יח) כי שחה אל מות ביתה ואל רפאים מעגלתיה. כלומר האשה עצמה שחה אל מות שהוא ביתה ושחה סועל עומד ולא יוצא. ואל רפאים, הם המתים מגזרת (ירמיה מ"ז ג') מרפינ⁸ ידים. (מעגלותיה): (יט) כל באיה לא ישובו ולא ישיגו ארחות חיים. סי' כל באים אליה לא ישובו כתישבה או לא ישובו משם אלא שם תהיה קבורתם. ד"א⁹ כל באיה

¹ ע"י מבוא. ² ע"י רש"י. ³ וי"ז ע"ב. ⁴ ע"י רש"י. ⁵ ע"י מאירי. ⁶ ע"ש. ⁷ ע"י

מזמה י"ז ע"א. ⁸ בכ"י רפין. ⁹ ע"י מאירי.

משלי ב, יט-כב. ג, א-ב

מוסב אל ביתה האמור למעלה כלומר כל באי ביתה, ולא ישיגו אורחות חיים שם או תואר. במס' ע"י¹ דרשו פסוק זה על המינות כל באיה לא ישובו וכי מאחר דלא ישובו מהיכן ישיגו אלא הכי קאמר ואם ישובו לא ישיגו אורחות חיים ס' מתוך צרתם וכפיית יצרם וזו נזירת מלך עליהם: (כ) למען תלך בדרך טובים וארחות צדיקים תשמר. זה מוסב על מזמה תשמור עליך ששוטרת עליך מכל רע ומלמדתך להועיל שתלך בדרך טובה ואורחות צדיקים תשמור. במציעא פרק השוכר את האומנין² רבה בר בר חנן תכרו ליה הגהו שקולאי חביתא דחמרא שקיל לגלימיהו אתו אמרי לרב אמר ליה הב להו גלימיהו א"ל דינא הכי א"ל אין למען תלך בדרך טובים יהב להו גלימיהו אמרו ליה עניי אנן וסרחינן כולא יומא וליח לן מידי א"ל זיל הב אנריהו א"ל דינא הכי א"ל אין ואורחות צדיקים תשמור ע"כ: (כא) כי ישרים ישכנו ארץ ותמימים יותרו בה. זה ארץ החיים ר"ל עולם הבא ותמימים יותרו בה כלומר ישארו בה. דיא יהיה להם יתר שאת בה. ואולי רמזו למה שדרשו חז"ל³ עניי הצדיק והרשע כל אחד יש לו מקום בנ"ע ובגיהנם הצדיק שוכה נוטל חלקו וחלק חבירו בנ"ע והרשע שנתחייב נוטל חלקו וחלק חבירו בניהם נמצאת אומר ותמימים יותרו בה, נוטלים יותר מחלקם אבל הרשעים (כב) ורשעים מארץ יכרתו ובוגרים יסחו ממנה. כאילו היו שם ולפי שנתחייבו עוקרים אותם משם לפנות מקומם לצדיקים. יסחו ממנה מגו' (להלן ט"ו כ"ה) בית גאים יסח ה' אלא שזה פועל עומד והאחר פעל יוצא:

ג.

(א) בני תורתי אל תשכח ומצותי יצר לכך. כמד"א (דברים ד' ט') השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך ופן יסורו מלכבך והתורה אוסרת⁴ אם יום תעזובי ימים אעזובך כי צריך האדם שיהיה תלמודו שגור בפיו תמיד לחזור עליו כמה פעמים והחזרת תלמוד תורה לשמה כי הפעם הראשונה מרוב שמחת ההכנה יתן אל לבו לשמור כי הוא אצלו דבר חדש אבל מסעם שניה ואילך הוא לשם הלימוד וכן דרשו⁵ והיה אם שמעו תשמעו אל מצותי אשר אנכי מצוך היום יהיו בעיניך כאילו היום שמעת אותם: (ב) כי ארך ימים ושנות חיים ושלום יוסיפו לך. כמד"א (להלן י' כ"ז) יראת ה' תוסיף ימים ושנות רשעים תקצרנה. ומעם שנות חיים שנות רסואה מגו' (ויקרא י"ג ט') הבשר החי, שנות הנוספות מגו' (להלן כ"ז כ"ז) וחיים לנערוותך, שנות עשר מגו' (קהלת י' ח') מה לעני יודע להלך נגד החיים. במס' יומא סוף בא לו⁶ וכי יש שנים שהם של חיים וכי א"ר אלעזר אלו שנותיו של אדם

¹ ד' ע"א. ² פ"ג ע"א. ³ תניגה מ"ו ע"א. ⁴ לאו קרא הוא אלא מספר בן סירא ובירושלמי סוף ברכות מביא ג"כ איך שמעון בן לקיש במגלת חסידים מצאנו כתוב אם יום תעזובי וגו' ונרש"י עה"ת דברים י"א י"ג. והרב זצ"ל הביאו בפירושו לאבות פ"ג מ"י בלשון וכן אמרו. ⁵ רש"י מביא ג"כ מדרש זה על הפסוק והיה בשם הספרי אכן לא מצאתי דרשת זו בספרי אבל על הפסוק אשר אנכי מצוך בפרשת שמע מביא הספרי: שלא יהיו בעיניך כדיוטמא ישנה שאין אדם סופנה אלא כחדשה יחלל רצים לקראתה עכ"ל והן הן הדברים אלא שחלשון הוא משונה. ⁶ ע"א ע"א.

שנהפכות לו טרעה למוכה: [122b] (ג) חסד ואמת אל יעזובך קשרם על נגרותיך כתבם על לוח לבך. גמילות חסדים בנוסח ובמטמונו וחסד הוא המושב שעושה אדם עם חבירו לפני משורת הדין ואמת הוא שורת הדין זה שעושה אדם עם חבירו חסד מאתו ואמת שעושה טובה עם מי שיעשה עמו טובה, וכן מפרש (מכה ז' כ') תתן אמת ליעקב חסד לאברהם נתנת הארץ לאברהם היתה חסד מאת השם ונתנה ליעקב אמת כי כבר נתנה לאברהם ויעקב הוא זרע אברהם המוכרח. ואני שאלתי את החכם ר' ישראל ז"ל למה תרגם אנקלוס (בראשית י"ב י"א) קסונתי מכל החסדים ומכל האמת ועיראן זכוותי מכל חסדין ומכל סבוון והוא המתרגם כל אמת קשומ והשיבני דבר להבדיל בין אמת כלפי מעלה ובין אמת האמור בבני אדם כי חסד ואמת האמור בבני אדם הם שני דברים כד"א (שם כ"ד מ"ט) אם ישכם עושים חסד ואמת את אדוני נשואי רבקה עם יצחק [אמת] מחמת שהיתה ממשפחתו אבל לשלחה למקום יצחק חסד וכן (שם מ"ו כ"ט) ועשית עמדי חסד ואמת לקבור יוסף את יעקב אביו אמת אבל להוליכו למערה חסד אבל חסד ואמת האמור כלפי מעלה אחד ונקרא אמת כי אמת ונכון לבוא עולם לעשות חסד ועוד אפי' הכי חסד הוא מאתו כי אם צדקת מה תתן לו ע"כ. ומעם חסד ואמת אל יעזובך שתרגיל עצמך בהם עד אפי' תרצה לעזובם הם לא יעזובך כד"א (איוב כ"ט ל"ד) צדק לבשתי וילבשני. קשרם על נגרותיך, המעם עשה עמי חסד ואמת בגלוי ובנסתר וכל מצות נכללים בשתי המדות האלה. ואמר על לוח לבך וכן מצוי דוד אומר (תהלים מ"ו ב') ודוכר אמת בלבבו ואמ' בסוף מסכת מכות² כגון רב ספרא, ופי' כי הוא רומז על המעשה האמור בס' גיר הנשה³ מר זוטרא בריה דרב נחמן הוה קא אזיל ממחוזא למיכרא ורבא ורב ספרא הוה קא אזיל מסיכרא למחוזא סנע בהו איהו סבר לאפיה הוה דאיתו אמר להו למה להו לרבנן לטרוחי כולי האי א"ל רב ספרא אנן לא הוינא ידעי דקאתי מר דאי הוה ידעינן מפי הוה מרחינן השתא מיהא לדעתין אזלינן א"ל רבא ואמאי חלשתיה לדעתיה א"ל והא קא מסעינן ליה א"ל איהו הוה דקא מטעי אנמשיה הנה רב ספרא אפילו עיי' שתיקה לא רצה לגנוב דעתו. ורש"י ז"ל⁴ פי' כי הוא רומז על מעשה אחר דוימנא חרא הוה קא מצלי אתא ההוא גברא דהוה בעי לטונן חמרא א"ל תן לי חמרך בה' דינרין ולא השיבו א"ל תנהו לי ב' ולא השיבו המתין לו עד שהתפלל א"ל רצונך ליתנו לי כמ"ז דינרין א"ל איני לוקח ממך אלא ה' דינרין מפני שכחתלה נמתי בלבי ליתנו לך בהם הוי ודובר אמת בלבבו. וי"מ⁵ מעם חסד ואמת אל יעזובך מוסב על בני תורתא אל תשכח וגו' ואז תבין חסדו ואמתו של השם אל יעזובך א"כ קשור התורה והמצוה על נגרותיך כתבם על לוח לבך: (ד) ומצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם. משפטו ותמצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ועל ידי החסד והאמת ימצא החן וכד"א (תהלים קי"א ט') שכל טוב לכל עושיהם ומעם שכל טוב כאילו מראה טוב מענין (שמואל א' כ"ה ג') והאשה טובת שכל שמעטו טובת מראה. ובמס' שקלים⁶ חייב אדם לצאת ידי הבריות כמו שחייב לצאת ידי שמים מן התורה מן הנביאים ומן הכתובים מן התורה (כמדבר ל"ב כ"ב) והייתם נקיים מה' ומישראל ומן הכתובים ומצא חן

¹ ע' מכוה וחמאמר חוה תרפסתי במכוה לפירוש פרקי אבות של חרב. ² כ"ד ע"ב.

³ צ"ד ע"ב. ⁴ מכות כ"ד ע"ב ד"ה רב ספרא. ⁵ עיי' במיוחס להראב"ע. ⁶ פ"ה ה"א ושם בשינוי לשון.

ושכל טוב בעיני אלהים ואדם והנה של בית אנשים היו בק"א'ם בסימון הקמרת ולא יצאה אישה מהם ותינוק מהם כשהוא מבושם ובגשואי אישה ממקום למקום אחר היו פוסקים עמה שלא תתבשם לעולם שלא יהיו ישראל אומרים ממסום הקמורת הם מתבשמות לקיים מה שנאמר והייתם נקיים מה' ומישראל ואומר ומצא חן ושכל טוב: (ד) במח אל ה' בכל לבך ואל כינתך אל תשען. כמו על וטעם [123a] בכל לבך ישישים כל במחונן בשם ולא יהא בארור הנבר אשר יבטח באדם (ירמיה י"ז ה') אפילו ע"י ישיחוף. ואל כינתך אל תשען, שלא יהא כאותן האומרים (דברים ח' י"ז) כחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה. ד"א אל תשען על כינתך לוטר היא תשמרני ומה אני צריך לבטחון אלא במח אל ה' בכל לבך אשר בידו נפש כל חי: (ו) בכל דרכיך דעהו והוא יישר ארחתיך. כענין שאמרו רז"ל וכל מעשיך יהיו לשום שמים ובספר הרואה¹ דרש בר קפרא אי זהו פרשה קטנה שכל נופי תורה תלויות בה הוי אומר בכל דרכיך דעהו וגו' אמר רבא אפילו לדבר עבירה אמר רב פסא היינו דאמרי אינשי ננכא אפוס מחתרתא רחמנא קרי, וטעם אפילו לדבר עבירה כמו יעל עם סיסרא ואליהו בהר הכרמל. וי"ט² בכל דרכיך דעהו כענין חייב אדם לברך על הרעה כענין [שמכרך] על הטובה והוא יישר אורחותיך כי אם חודה לפניו ירצך ואם יענה לבך עליו יהדפק. ור"י ז"ל³ פירש בכל דרכיך דעהו בכל פעם אשר תבקש לעשות דעהו וזכרהו והשיג אל לבך כי אין כח ויכלת בפעל ההוא בידך רק ביד השם ותלה בו תקותך והוא יישר אורחותיך. ונוכל לפרש בכל דרכיך דעהו כענין שאמר אליהו לרב יהודה כשאתה יוצא לדרך המלך בקונך כדאיתא בס' תפלת השחר⁴: (ז) אל תהי חכם בעיניך ירא את ה' וסור מרע. כי אפילו השם יישר אורחותיך והעשיך לא תהיה חכם בעיניך לוטר חכמתי העשרתני אלא תלה במחונן בש"י ואז תהיה ירא הש"י לעשות מצות עשה וסור מרע להשמר ממצות לא תעשה. ד"א⁵ שהחכמים בעיניהם אומרים למה נכתב דבר זה בתורה ומה טעם נצטוונו מצוה זו ואלו הם הנקראים אפיקורסים על כן הזהירו הכתוב מלהעלות על לב דבר זה אלא ירא את ה' המנחילנו תורתו שעיקרה היראה כמד"א (דברים ל"ב מ"ו) אם לא תשמור לעשות את כל דברי התורה הזאת הכתובים על הספר ליראה את השם הנכבד והגורא הזה את ה' אלהיך ולדעת כי לא דבר רק הוא⁷ ואם הוא רק מכם הוא⁸. וסור מרע, כי אין מדה רעה גדולה מאד מזאת לפרוק תורה מעל צוארו. ד"א⁹ אל תהי חכם בעיניך לוטר אחבר לרשע ולא יוכל להשעות אותי כי כבר למדתי חכמה לא כן אלא ירא את ה' וסור מרע: (ח) רפאות תהי לשרך ושקוי לעצמותיך. כלומר התורה והמצוה מלמדתך להועיל כמו הרופא הטוב מרפא חולי הגופות כן התורה מרפא חולי הנפשות וכן הכתוב אומר (תהלים ק"ג ג') הסולח לכל עונני הרופא לכל תחלואיכי ואז"ל¹⁰ חש במעיו יעסוק בתורה שנאמר רפאות תהי לשרך והוא מענין (שיר ז' ג') שררך אגן הסהר והוא הנקרא כלשון רז"ל מבור והוא כינוי לכל הבטן שהמבור באמצעותו. ושקוי לעצמותיך, וטוח עצמותיו ישוקה¹¹ כלמדו תורה: (ט) כבד את ה' מהונך ומראשיה כל תביאתך. לפי שהאדם משתדל להתעסק בעניני הונו ותבואתו בזריות

¹ אבות פ"ב מ"יב. ² ז"ג ע"ב. ³ ע"י מאירי. ⁴ הוא רבינו יונה. ⁵ כ"ש ע"ב. ⁶ ע"י מאירי. ⁷ אינו לשון הקרא ממש. ⁸ ירושלמי פאה פ"א ה"א. ⁹ לא מצאתי בפירושי משלי שתי. ¹⁰ עירובין ג"ר ע"א. ¹¹ לישנא דקרא באיוב כ"א כ"ד ובכ"י עצמותונו.

אמר כבד את ה' מהונך ויחר מראשית כל תבואתך ועל דרך מה שנאמר (דברים ו' ה') ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך אפילו נוטל את נפשך אפילו נוטל את ממונך, ומ"ם מהונך ומ"ם מראשית כל תבואתך כמ"ם (להלן מ"ו ל"ב) טוב אך אפים מנבור. ד"א כבד את ה' מהונך לעשות צדקה ממנו ומאודו ואמר מהונך ולא כל הונך שאין לאדם לתת כל ממנו לצדקה וישאר מחזור על הפתחים אלא פעם ראשונה חומש בקרן משם ואילך חמש הריח כל שנה כנגד שני מעשרות מעשר ראשון ושני כמו שמסורש בפרק ראשון מספא נמנו באושא להיות מפריש חומש למצוה שנאמר כבד את ה' מהונך וגו' פי' תרומה ומעשרות והוא הרוב לחומש ושואל שם א"כ לחמש שנים מספיד את כולה ומשיב בתחלה לקרן מכאן ואילך לשכר. תנחומא פרשה ראה כבד את ה' מהונך ממה שאהנך וי"מ¹ ממה שחנך אם היית נאה אל תהי פרוץ בעריות שלא יהיו בריות אומרים איש פלוני נאה ואינו גדור מן הערוה, ד"א² עבד בהונך עד לא תעבוד בלא הונך, ד"א³ אם [123 b] היה קולך ערב היה פורס על שמע ועובר לפני התיבה ע"כ. ומראשית כל תבואתך כמו תרומות האמור בהם (דברים י"ח ד') ראשית דגנך וגו' (שם) וראשית גו צאנך ד"א כמו (עמוס ו' ז') וראשית שמנים. בקידושים ירושלמי⁴ העדיף הב"ה כבוד אב ואם יותר מכבודו דאילו בכבודו כתיב כבד את ה' מהונך אם יש לך אתה חייב להפריש לקט שכחה ופאה תרומות ומעשרות לקנות שופר ולעשות סוכה להאכיל את הרעבים ולהשקות את הצמאים ואם אין לך הון אי אתה חייב באחת מהן אבל כיבוד אב ואם אפילו אתה מחזור על הפתחים: (י') וימלאו אסמך שבע ותירוש יקבך יפרצו. ע"ד יש מסור ונוסף עוד (להלן י"א כ"ד) וכבר אמרו רז"ל⁵ שאסור לנסות את השם אלא במדה זו בלבד שנאמר (מלאכי ג' י') הביאו את המעשר אל בית האוצר ובחוננו נא אם לא אפתח לכם את ארובות השמים וגו' ורז"ל בפסוק (ויקרא כ"ה כ"א) וציתית את ברכתי לכם הכתי' בערלה⁶ כנגד יצר הרע הכתוב הזה מדבר ולפי' ברוב המקומות שמוזהר האדם על הצדקה אתה מוצא שכרה בצדה כדי לדבר על לב הנותנה (דברים ט"ו י"ד) הענק תעניק לו מצאנך מנרנך ומיקבך למען יברכך וכן בהרכה מקומות בקש תמצא עוד. דרשו' שתי ידות הן בראם הב"ה עשה אחת למעלה ואחת למטה יד העני מלמטה יד העשיר מלמעלה כמה שכח והודאה צריך בעל הבית ליתן להב"ה שהוא עושה ידו על העליונה ולא על התחתונה. ובספר משלי פ' ח⁸ משלו משל לה"ד ליניקה כל זמן שתינוק יונק משידי אמו החלב מתרבה גמלתו נצטמקו שדיה ונקרא כן ע"ד (להלן כ"ג כ"א) כי טובא חולל יורש. יפרצו מגו' (איוב א' י') ומקנהו סרץ בארץ: (יא) מוסר ה' בני אל תמאס ואל תקוץ בתוכחתו. אע"פ שהכחשתך כי כעשיית המצוות ישפיעו עליך טובות מן השמים מ"מ אם יתמהמהו חכה להם ואפי' יבואו עליך ייסורין מוסר ה' בני אל תמאס ואל תקוץ בתוכחתו כפל ענין במלות שונות כי תוכחת שקול עם מוסר ותקוץ עם תמאס מגו' (בראשית כ"ו מ"ו) קצתי בחיי ותרנם (ויקרא ל"ג מ"ו) אם נחקתי תמאסו תקוצון ואפילו תפשפש במעשיך ולא תמצא מעם למה הייסורים

¹ ילקוט שמעוני רמז תתקל"ב. ² שם. ³ שם. ⁴ פ"א דיו. ⁵ תענית ט' ע"ב.

⁶ פ"ס דקרא לאו בערלה קאי אלא בשביעית. ⁷ לא מצאתי דרש זה בש"ס ובסדרשים.

⁸ תבוא ג"כ בפירוש פרקי אבות פ"ג מ' י"ו ובפירוש משלי לקמן ס"ו י"א פ' כ"ד: והמשול ר' יוסף גיקאמיליא הצדקת ליניקה עיי"ש.

באים קבלם בסכר פנים יפות וחשוב אותם ייסורין של אהבה הה"ד (יב) כי את אשר יאהב ה' יוכיח וכאב את בן ירצה. משפטו וכאב המייסר את בן ירצה. ד"א¹ כי את אשר יאהב ה' יוכיח ומ"ט אח"כ כאב את בן ירצה. וכן הכתוב אומר (דברים ח' ה') כי כאשר ייסר איש את בנו ה' אלהיך מייסרך וכמה דברים טובים דברים ניהומים דרשו ז"ל כענין הייסורין הנם כתובים על סיפרי בפרשת ואת חנן וכן במס' ברכות פ"א². במס' סופרים³ דרש אל תקון בתוכחתו מענין וקצתה את כפה ורז"ל⁴ מפסיקין בברכות ואין מפסיקין בקללות מ"ט א"ר לוי אינו דין שיהיו בני מתקלים ואני מתברך, ובמס' מגילה⁵ רשב"ג אומר לפי שאין מברכין על הפורענות, וכאב את בן ירצה כשעה שמכאיבו מי גרם לישראל לרצות לאביהם שבשמים הוי אומר ייסורין: (יג) אשרי אדם מצא חכמה ואדם יפיק תבונה. שכשקש החכמה עד שמצאה ואדם יפיק תבונה ע"י שאין התבונה באדם על יד מלמד על כן אמר בה יפיק שמעטו יוציא שאחר שלומד החכמה מרבו מתבונן בה ומציא לאור כל תעלומה: (יד) כי טוב סחרה מסחר כסף ומחרון תבואתה. ומחרון והוא הזהב תבואתה כל חלופין שאדם. מחליף בסחורה נותן את זה ונוטל את זה אבל האומר לחבירו שנה לי פרקך ואני אשנה לך פרקי נמצאו שניהם ביד כל אחד ואחד⁶. ד"א הכסף והזהב לא יגיע לאדם תועלתם עד שיצאו מרשותו אבל החכמה והתבונה יפוצו מעינותיה חוצה ומימיו שמורים. ד"א הסוחרים פעמים מרויחים פעמים מפסידים וסחורת החכמה כלה ריוח. ד"א⁷ יש עושר שמור לבעליו לרעתו אבל החכמה היא טובה גדולה וכמה הבדלות בין החכמה והעושר ועת לקצר: (טו) יקרה היא מפנינים וכל [124a] חפצין לא ישוו בה. ונוכל לפרש אשרי אדם מצא חכמה וגו' עד שיוורה כי טוב סחרה מסחר כסף ומחרון תבואתה כי בתחלת לימודו אין הדבר כן רק כאשר ירגיל בו יקרה היא מפנינים וכל חפצין לא ישוו בה מגו' (אסתר ג' ח') ולמלך אין שוה להניחם ומשפטו לא ישוו עמה. במס' הוריות⁸ יקרה היא מפנינים יקרה היא מכהן גדול הנכנס לפני ולפנים ואולי דרשו המכתב מפנינים וכן במדבר סיני רבה⁹ דורש ססוק זה בנרשון וקתא ואע"פ שנרשון היה בכור לפי שהיה קתא פועל הארון שבו התורה הקדימו הכתוב כד"א (במדבר ד' ב') נשא את ראש בני קתא והדר (שם כ"ב) את ראש בני נרשון הוי יקרה היא מפנינים מכבוד שיצא ראשון ואין מפנינים אלא תחלה שנאמר (רות ד' ז') וזאת לפנים בישראל וכן בכראשית רבה¹⁰ כתוב א' אומר (להלן ח' י"א) וכל חפצים לא ישוו בה וכתוב א' אומר (ג' מ"ו) וכל חפצין לא ישוו בה חפצים אלו מצות ומעשים טובים חפצין אלו אבנים טובות ומרגליות חפצי וחפצין לא ישוו בה כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי. ובפרק ראשון מספא ירושלמי אדרבן שלח לרבינו הקדוש מרגליתא דמטי¹¹ א"ל שלח לי מילה דטבא מינה אודכותיה שלח לו הרא מוזהא א"ל אנא שלחית לך מילה דלית בה טימן ואת משנר לי מילא דשוי חד פולר א"ל חפצי וחפצין לא ישוו בה ולא עוד דאת שלחת לי מילה שאני צריך לנשואא ואנא שלחית לך מילה דתנטרך דכתוב (להלן ו' כ"ב) בהתהלךך תנחה אותך ע"כ: (טז) ארך ימים בימינה בשמאלה

¹ עיי' מאירי. ² ה' ע"א. ³ פ' י"ב ה"א. ⁴ שם ח"ב. ⁵ ל"א ע"ב. ⁶ עיי' רש"י.

⁷ לא מצאתי ג' פירושים הללו בפירוש אחר. ⁸ וי"ג ע"א. ⁹ פ"ו. ¹⁰ פ' ל"ה. ¹¹ בירושלמי ארבען שלח לריה חד מרגלא טבא אפימיטון (ατμητον), ועי' ב"ר פ' ל"ה ושאלחות פ' עקב.

עשר וכבוד. בראשית רבה פ"י¹ ארך ימים בימינה לעתיד לבא בשמאלה עשר וכבוד בעולם הזה והקדים העולם הבא לעולם הזה לפי שתענוג העולם הזה יש לו הפסק ותענוג העולם הבא אין לו הפסק עולם שכלו ארוך וזה טעם ארך ימים ומה הטעם תלה העולם הבא בימין והעולם הזה בשמאל ואולי כנה העולם הזה בשמאל שיצר הרע שולט בו והוא הנקרא צפוני² וצפון ושמאל אחד הוא. כפי כמה אישה יוצאה³ רב ששת מאי דכתיב אורך ימים בימינה וגו' ולמשמאלים בה עושר וכבוד איכא אורך ימים ליכא. כפי לא יחסר⁴ א"ר יצחק הרוצה שיחכים ידרים והרוצה שיעשיר יצפין וסימנך שלחן בצפון ומנורה בדרום ור' יהושע אומר לעולם ידרים שמתוך שמתחכם מתעשר שנאמר אורך ימים בימינה בשמאלה עושר וכבוד: (יז) דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום. לפי שנוזרי אומות העולם מענים עצמם כלבוש שק לחם צר ומים לחץ בהרים ובנבעות אמר כי דרכי תורה טורה אותנו הדרך הישר לא להתענג יותר מדאי ולא להצטער יותר מדאי הרי צוותה אותנו בכמה תענוגים עונג שבת שמחת ימים טובים סעודת מצות הוי דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום וצוותה אותנו אהבת הרעים והטלת שלום בין איש לאשה בין אדם לחבירו ועל דרך זה פ' ר' ישראל ז"ל⁵ בכל עת יהיו בגדיך לבנים להשמר מהעבירות הנאמר בהסירה הכגדים הצואים מה כתי' בתריה (זכריה ג' ד') ויאמר אליו ראה העברתי מעליך עונק וט"ם (קהלת ט' ח') ושמן על ראשך אל יחסר אל תרגיל עצמך לצער עצמך יותר מדאי אלא תן לה חלק מתענוגי מצוה ונעם אותה וע"ד (תהלים כ"ג ה') דשנת כשמן ראשי. ובתנחומא⁶ מפרש פסוק זה שאפי' המלחמות הכתובים בתורה כלשון שלום נכתבו כמדי"א (דברים כ' י') כי תקרב אל עיר להלחם עליה וקראת אליה לשלום. ובהרבה מקומות דורשים כמה גדול כח השלום כתנחומא⁷ פסוק הנני נותן לו את בריתו שלום. ובמדבר סיני רבה⁸ ובמדרש תלים⁹ פסוק אתה כוננת מישרים וכן חז"ל תקנו ערובי חצרות משום דרכי שלום שיהיו כלם בני ברית באהבה ובשלום כדאיתא בעירובין¹⁰: (יח) עץ חיים היא למחזיקים בה ותמכיה מאשר. טעמו וכל אחד מתומכיה מאושר ודרשו ז"ל¹¹ שנמשלה תורה לעץ לומר לך מה עץ קטן מדליק את הגדול אף ת"ח הקטנים מחזירים את הגדולים היינו דא"ר הרבה תורה למדתי מרכותי ומתלמידי יותר מכלם. ואמ' במדבר סיני רבה¹² עץ היא למחזיקים בה זה שבטו של יששכר ותומכיה מאושר זה שבטו של זבולון לפי ששבט זבולון עוסק בפרקמטיא ויששכר [124 b] עוסק בחזרה שנאמר (דה"א י"ב ל"ב) ומבני יששכר יודעי בינה לעתים. ובויקרא רבא¹³ לעמלים בה לא נאמר אלא למחזיקים בה לפי שמחזיק ידי לומדי תורה ומסייעו מממנו וכשמעון אחי עזריה על ידי שעזריה יוצא לפרקמטיא ובא ונותן לחוך פיו של שמעון נקרא על שמו. ובמס' תענית פרק ראשון¹⁴ מעמיד זה בעמלים בה לשמה ואולי לכך אמר למחזיקים בה כי דברי תורה צריכין חיזוק כדאיתא בפרק ראשון מברכות¹⁵. הנה נסתייעתי מברכי רז"ל שחזרה¹⁶

¹ צ"ל פ' נ"ט. ² כוונתו על מאמרם דל סוכה ג"כ ע"ב ד' שמות יש לו ליצר הרע. ³ סיג ע"א. ⁴ כ"ה ע"ב. ⁵ ע"י מכווא. ⁶ דברים כ' י"א. ⁷ במדבר כ"ה י"ב. ⁸ ריש פ' כ"א. ⁹ צ"ט ד'. ¹⁰ אפשר שכונתו על מה שאמרו שם פ"א ע"א משום איבה אכן צ"ל שצ"ל בגיטין ג"ט ע"א וחמון תנינן מערבין בבית ישן ספני דרכי שלום. ¹¹ תענית ד' ע"א. ¹² פ' י"ג. ¹³ פ' כ"ה. ¹⁴ ד' ע"א. ¹⁵ צ"ל בפרק חמישי והוא ברכות ל"ב ע"ב. ¹⁶ כמ"ש תניגה ט' ע"ב: אינו דומה שונה פרקי מנחם פעמים לשונה פרקי מנחם ואחד.

משלי ג, יח-כד

סעם בתורה הנקראת חיוזק שהיא תלמוד תורה לשמה: (יט) ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה (כ) בדעתו תהומות נבקעו ושחקים ירעפו טל. אחר שאמר שהחכמה תחיה האדם שהוא עולם קטן ספר מעלתה שבה נברא האדם הגדול וכן בצלאל עשה המשכן שהוא העולם האמצעי בני דברים אלו כמד"א (שמות ל"א ב') ואמלא אותו רוח אלהים בחכמה בתבונה ובדעת וכן חירם 'שעשה כלי בית המקדש בימי שלמה נאמר בו ג' דברים אלו כמד"א (מלכים א' ז' י"ד) וימלא את החכמה ואת התבונה ואת הדעת ובשלישתן עתיד להבנות שנאמר (להלן כ"ד ג' ד') בחכמה יבנה בית ובתבונה יתכונן ובדעת חדרים ימלאו ובשלישתן עתיד הב"ה ליתן מתנות טובות לישראל שנאמר (שם ב' ו') כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה נתן לא נאמר אלא יתן ושלישתן כפולות נתנן למלך המשיח שנאמר (ישעיה י"א ב') ונחה עליו רוח ה' רוח חכמה וכינה רוח עצה וגבורה רוח דעת ויראת ה'. בפ"ב מ"ס ספר קי' ר' אליעזר י"ג דברים אלו הם על הסדר ראשון ראשון קודם באדם תחלה לומד חכמה מרבו ושוכ מתכונן עצמו ועל ידי התבונה מניע למעלה הדעת כמד"א (משלי י"ח ט"ו) לב נבון יקנה דעת וכשם שקדמה החכמה לתבונה באדם יראה שקדמה הארץ לשמים ואע"פ שהכתוב אומר (בראשית א' א') בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ יש מרבותינו אומרים² בבריאה ברא שמים ואח"כ ארץ וכשנשם נפח הארץ ואח"כ שמים. והב"ה ה' הללו של החכמה בתבונה בדעת נקראים בית העוז³ כמו (שמות ז' י"ז) מכה במטה אשר ביד. ויש מרבותינו אומרים⁴ שהשמים והארץ נבראו יחד כמד"א (ישעיה מ"ח י"ג) קורא אני אליהם יעמדו יחד, ומעם הפסוקים שיסד הארץ כנקודה בתוך החוהו ויכונן שמים בתבונה שוה מכל צד מסבכים הארץ: בדעתו תהומות נבקעו ושחקים ירעפו טל. שהוא משלח מעיינים מעמקי הארץ לתועלת ומוריד טל ומטר מהשמים והטעם ושחקים ירעפו טל ירעפו יולדו ותרנו רסו כולא⁵ מענין (שיר השירים ה' ב') רסיסי לילה. והזכיר ד' יסודות ארץ יסוד העפר שמים יסוד האש תהומות יסוד המים שחקים יסוד האויר. בתנחומא⁶ ה' בחכמה יסד ארץ כשברא הב"ה את עולמו נתעץ עם התורה וברא את העולם ותרגום ירושלמי (ת) בראשית ברא אלהים בחכמתא ברא ה': (כא) בני אל ילזו מעיניך נצור תושיה ומזמה. משפטו אל תלונה כי הוא חזר על החכמה והתבונה והדעת ושעם אל ילזו אל יסורו ואל ינשו מעיניך. וי"מ⁷ שהוא מוסב על מה שאחריו נצור תושיה ומזמה ומפרש נצור מקור: (כב) ויהיו חיים לנפשך וכן לגרנתיך. הענין בגלוי וכנסתר ד"א⁸ בעולם הזה ובעולם הבא. תנחומא פרשה וישמע⁹ אמר הב"ה אם מבקש אתה שלא יגיע לנפך צרה עסוק בתורה שהיא רפואה לכל הגוף. לראש תתן לראשך לזית חן ללב כתבם על לוח לבך לגרנותיך וכן לגרנותיך לידים לאות על ידיך לסכור רפאות תהי לשרך לכל העצמות ושיקוי לעצמותיך: (כג) אז תלך לנפח דרכך ורגלך לא תגף. משפטו אז תלך לנפח כדרכיך ורגלך לא תגף ע"ד (תהלים צ"א י"ב) על כפים ישאונך פן תגוף באבן רגלך והוא פועל עומד: (כד) אם תשכב לא [125a] תחסד

¹ צ"ל בפ"ג. ² בראשית רבה פ"א. ³ בית העוז כמו בית השימוש. ⁴ ע"י בראשית רבה פרשה א'. ⁵ כתרנוס שבידנו תרגום מלת ושחקים ירעפו טל ושמיא צעי מטלוא וכן שיר השירים ה' ב' תרגם רסיסי לילה מפי מצרא. ⁶ ז"א. ⁷ ע"י רלביג. ⁸ ע"י מאירי. ⁹ יתרו ע"פ בחרש השלישי.

ושכבת וערבה שנתך. כד"א (משלי ו' כ"ב) בשכבך תשמור עליך, ושכבת וערבה שנתך שלא יבהלך חלומות רעות והרהורים רעים. וי"ט אם תשכב כעני למיתה כד"א (בראשית מ"ז ל') ושכבתי עם אבתי ומלת אם תסתור פ"י זה. בראשית רבה פ' ס"ח: (כ"ה) אל תירא מפחד סתאום ומשואות רשעים כי תבוא. ע"ד (איוב ה' כ"ב) לשור ולכסן תשחק ולא תירא משור כי יבוא: (כז) כי ה' יהיה בכסלך ושמר רגלך מלכד. כמו (שם ל"א כ"ד) אם שמתי זהב כסלי כאילו אמר במכסחך, ושמר רגלך מלכד כתרנומו¹ וישור רגלך תתציד. ור"י² ז"ל פירש שלא תלכד בעון העיר מלשון (לקמן ה' כ"ב) עונותיו ילכדונו את הרשע. בפרק ראשון מספאה³ כי ה' יהיה בכסלך אפילו דברים שאתה כסיל בהם, ושמר רגלך מלכד פ"י מן ההוראה פ"י שלא יכשל בהוראה ורבנן אמרי מן העכירה ר' לוי אמר מן המזיקים ע"כ: (כז) אל תמנע טוב מבעליו בהיות לאל ירך לעשות⁴. לעשות כתרנומו⁵ כדא"י חילא בדרך למעבד מגו' יש לאל יד (בראשית ל"א כ"ט), נוכל לפרש כשחננו הש"י חכמה ותורה הנקראת טוב כמד"א (משלי ד' ב') כי לקח טוב נתתי לכם וגו' אל תמנע עצמך מללמד כל מבקש ללמוד ואמר מבעליו שאסור ללמד תורה לתלמיד שאינו הגון, ונוכל לפרש טוב על הממון כמד"א (קהלת ה' י') ברכות הטובה רבו אוכליה ושעם מבעליו הם העניים או יהיה מבעליו בעל הטוב שיהנה ת"ח מנכסיו או מי שעשה עמו טובה יגמלוהו כטובתו. ד"א⁶ כל מבקש בקשה מחבירו הוא בעל הבקשה בין שהוא ראוי למלאת שאלתו בין לא יהיה ראוי אם ראוי הוא הנה מלאכת השאלה במקום הראוי לה ואם אינו ראוי היה אתה ראוי להפיק שאלת כל שואל. ורש"י ז"ל פירש אל תמנע טוב מבעליו אם ראית אוהבך חסץ להיטיב לעניים אל תחדלו בהיות לאל ירך להחרילוהו. ד"א⁶ אל תמנע צדקה מן העני בהיות לאל ירך לעשות צדקה שטא יבוא יוסואין לאל יריך ע"כ, השעם [נלגל] הוא שחוזר בעולם אם אתה היום עשיר והוא עני לא תדע מה ילד יום כי שטא למחר יהיה בהיפך ורעך וחבירך הוא כדבר זה ראה מה כת' אחריי (כח) אל תאמר לרעך העני לך ושוב ומחר אתן ויש אתך. ורז"ל⁷ דרשו מסוק זה על שכר שכיר בקר ראשון עבר בלא תלין (ויקרא י"ט י"ג) מ"שם ואילך עובר (משום) אל תאמר לרעך, אל תאמר לרעך לך ושוב ומחר אתן ויש אתך. עוד אמרו⁸ אי זה עושק ואיזה גזל א"ר חסדא לך ושוב זהו עושק יש לך בידי ואינו גוזל זהו גזל: (כט) אל תחרוש על רעך רעה והוא יושב לבטח אתך. כי זו רעה גדולה הוא תושכך אוהבו ואתה שונאו על כן לא ישמר ממלכותך עד שיתפש בה ואעפ"י שאם אינו יושב לבטח אתך אין לחרוש עליו רעה מ"מ עונשו של זה גדול משל זה. ובתלמוד נישין⁹ ויבמות¹⁰ כל היושב עם אשה ודעתו לגרשה עובר משום אל תחרוש על רעך רעה: (ל) אל תריב עם אדם חנם אם לא נמלך רעה. פ"י ש"י שעבר על המצוה (ויקרא י"ח י"ט) ואהבת לרעך כמוך ומשהוא רשע אתה חייב לשנאתו ע"כ. ונוכל לפרש אם יגמלוהו רעה אין לו להריב עמו שכן דרך ת"ח נעלבים ואינם עולבים שומעים חרפתם ואינם משיבים ועל כן דרשו בבראשית רבה¹¹ ויחר ליעקב וירב בלבן (בראשית ל"א ל"ו) שטא אתה סבור שמכות ופצעים היו שם לא היו שם אלא

¹ בכי כתרנום. ² הוא רבינו יונה תמצא בנדרים. ³ ירושלמי פאה פ"א ד"א. ⁴ בכי כשחברכו בפעוה דברי חתוב הזה לעיל לפני חמלות. בפרק ראשון מספאה. ⁵ עיי' מאירי. ⁶ עיי' רלב"ג. ⁷ ב"מ ק"א ע"ב. ⁸ שם ק"א ע"א. ⁹ ל"ז ע"ב. ¹⁰ צ"י ע"א. ¹¹ פ"י ע"ד.

משלי ג, ל-לד

דברי פיוסים, הנה נתבאר לך שאע"פ שהרע לכן ליעקב לא רב עמי אלא בדרך פיוס
אלא שעונש רב עם חבירו חנם גדול מעונש רב עם חבירו שנמלחו רעה. ור"י
ז"ל פ"י ואל תריב עם אדם חנם אם תריב בדבר שפתים עם אדם שלא הויק לך
אפי' בדבור זה נקרא חנם ולא עוד אלא אפי' רב עמך כדיבור גם אז² לכל³ הדברים
אשר ידברו אל תתן לך אם לא נמלך רעה ונזק והפסד. ור' דוד קמחי ז"ל⁴
סירש אל תריב עם אדם חנם אם לא נמלך [125 b] רעה ואם נמלך רעה תוכל
להריב עמו בלבד לא לגמלו רעה ויהי קשור עם הפסוק שאחריו: (לא) אל תקנא
באיש חכם ואל תבחר בכל דרכיו. לומר כאשר עשה לי כן אעשה לו (לב) כי תועבת ה'
נלוז, הוא הנוטה והסר מהדרך הישרה ועל כן אמר אחריו, ואת ישרים סודו. פי'
ר אב"ע ז"ל⁵ יודע סודו ועצתו ממה שהוא נזר להביא על הרשע. ונוכל לפרש לפי
מה שאמר אל תקנא באיש חכם אעפ"י שהשעה משחקת לו ואל תבחר בכל דרכיו
אעפ"י שמצליחים חזר ואמר כי תועבת ה' נלוז [ואת ישרים] סודו, העלתו בעולם הזה ידוע
לישרים לומדי ספר הישר והוא התורה שנאמר בה (דברים ז' י') ומשלם אל שונאיו
אל פניו להאבדו וכאשר תרגם אנקלוס, וראיתי מפרש סודו כמו חנו ולסעמים אדם
רואה שני בני אדם ימים בצורה והאחד נושא חן בעיני כל רואיו יותר על חבירו ואין
ידוע מה תוספת לאחר על חבירו ובאיוה דבר הוא נושא החן זה על זה על כן יקרא
סוד וכן קורין בערב למי שחוט של חסד משוך עליו בסר⁶ ויהיה שקול סודו
עם מ"ש לפניו כי תועבת ה' נלוז ואת ישרים סודו, אלו מתועבות ומשקצות
ואלו בעלי חן וחסד. עוד טעם אחר כי שתי צורות באדם צורה השכלית הנקראת
אלצורה אלעקלי"א וצורה המתוארת הנקראת אלקאטימיא⁶ המתוארה
נראית והשכלית נעלמת וכשחזרה השכלית על הפנים ישא האדם חן וחסד בעיני
כל רואיו ובעבור שנראית על פניו הצורה הנעלמת והנסתרת קראהו הערב בסר:
(לג) מארת ה' בבית רשע ונוה צדיקים יברך. הרשע מתמטט וחסר והצדיק מתברך
בשפע. מארת הוא מן ארור והוא חסרון: (לד) אם ללצים הוא יליץ ולענוים
יתן חן. הנכון בעיני לפרש ו"ו ולענוים כפי"א רפה כלשון ישמעאל⁷ בלי"א אם השם
שהוזכר בפסוק ראשון ללצים הוא יליץ שיתן גמול הליצנות ללצים א"כ ולענוים יתן
חן ומכ"ש הוא שהרי הכביחנו מרובה מזה מרובה ממדת פורענות ת"ק פעמים בפסוק
(שמות כ' ה') פוקד עון אבות על בנים וגו' ועושה חסד לאלפים⁸. וי"מ⁹ פסוק זה
קשור עם הפסוק העליון ונוה צדיקים יברך השם אם כל צדיק וצדיק מהצדיקים
ללצים הוא יליץ ולענוים יתן חן ויהיה [אם] מלת תנאי שהצדיק צריך ליתן¹⁰ חן לענוים
ולתלוץ בלצים, או יהיה לצים ויליץ ב' עניינים כמו (שופטים י' ד') רוכבים על
שלשים עירים ושלשים עיירים להם דרך צחות שהצדיק צריך להוכיח את הלצים
ויליץ להם מליצה טובה להחזירם למטוב, או יהיה מליץ מן ההפכים יסיר מהם
הליצנות ויליץ להם מליצה טובה על ידי תוכחותיו. ורש"י ז"ל פ"י אם ללצים
אדם נמשך סופו שאף הוא יהיה לץ ואם לענוים יתחבר סופו שיהיו מעשיו נותנים
חן בעיני כל רואיהם. וי"מ¹¹ פסוק זה קשור עם הפסוק שאחריו אם ללצים הוא יליץ

¹ הוא רבינו יונה. ² בכ"י את. ³ בכ"י כל, וע"י קהלת ד' כ"א. ⁴ צ"ל ר' יוסף קמחי
והוא בהפירוש הנרגם בשם ספר חוקת צד ח'. ⁵ ע"י במיוחס להראב"ע. ⁶ ע"י מבוטא. ⁷ ע"י שם.
⁸ נראה שכתב אלפים כמו ב' אלפים. ⁹ ע"י במיוחס להראב"ע. ¹⁰ בכ"י שחתן. ¹¹ ע"י רלב"ג.

ולענויים יתן חן א"כ (לה) כבוד חכמים ינחלו וכסילים מרים קלון. בשכת סוף פרק הבונה¹ וביומא סוף אמר להם² אמרו ז"ל אם ללצים הוא יליץ בא לטמא סותחין לו בא לטהר מסייעין אותו וכן במס' הוריות ס' הגולין³ אמר רב הונא אמר רב בדרך שהאדם רוצה לילך בה מוליכין אותו שנאמר אם ללצים הוא יליץ וכסילים מרים קלון. פי' ר' מודרוס הלוי ז"ל⁴ וכל מרים הכסילים כאילו עושה קלון לעצמו שמעיד על עצמו שאינו מכיר מי ראוי לכבדו ולהרימו ומי ראוי להשפילו ולבזותו כמו שנאמר (להלן ט' ז') יוסר לך לוקח לו קלון ע"כ אבל הפסיד ממלת כסילים והגיעה למלת קלון. וי"מ⁵ ולכסילים מרים השם קלון. ד"א⁶ משפסמו וכסילים מרימים קלון וכא ע"ד (משלי כ"ח א') וצדיקים ככפיר יכמת. ד"א⁷ וכל אחד מהכסילים מרים איש קלון וכא כמו ואני חסלה (תהלים ק"ש ד'). ובמדרש⁸ מהו מרים קלון שכל אחד מהם ירים חלק קלון. ובמדרש⁹ דורש כבוד [126a] חכמים ינחלו ביעקב כשיצא יוסף בנו לקראתו במצרים :

ד.

(א) שמעו בני מוסר אב והקשיבו לדעת בינה. כבר אמר (לעיל א'ח') שמע בני מוסר אביך כפרט עתה חזר לדבר עם הבנים בכלל והבנים הם התלמידים כמד"א (מלכים א' כ' ל"ה) בני הנביאים והאב הוא הרב וגדולה מעלת הרב על התלמיד ממעלת האב על הכן שזה מביאו לחיי העולם הזה וזה מביאו לחיי העה"ב וכן הכתוב אומר באברהם (בראשית י"ב ה') ואת הנפש אשר עשו בחרן וז"ל דאשתעבדו לאורייתא, ואמרו מ ל י צ י ה מ ו ס ר¹⁰ חכמינו הולידו נפשותינו ואבותינו הולידו גופותינו, וז"ל דרשו¹¹ מוסר אב זה הבינה. והקשיבו לדעת בינה, כי מעלת הבינה תניע למעלת הדעת : (ב) כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזבו. א"כ יאות לכם שתורתי אל תעזבו. בס' כל המחזות באות מצה¹² יבוא טוב ויקבל טוב מטוב לטובים טוב זה משה שנאמר (שמות כ' כ') ותרא אותו כי טוב הוא ויקבל טוב זה התורה שנאמר כי לקח טוב מטוב זה הבינה שנאמר (תהלים קמ"ה ט') טוב ה' לכל לטובים אלו ישראל שנאמר (שם קכ"ה ד') הטיבה ה' לטובים ע"כ. ובספר סראות¹³ טוב לחכמה בחשבון עם תורה אחד הוא כי תורה בחשבון קטן י"ז ת' ארבעה וז' ששה ר' שנים ה' חמשה חומשי תורה הרי י"ז וכן טוב בנטי' י"ז, מפי ר' אברהם בן שושן ז"ל¹⁴ : (ג) כי בן הייתי לאבי רך ויחיד לבני אמי. במדרש¹⁵ כי בן הייתי לאבי זה שלמה שנא' בו (דה"א א' י"ז י"ג) אני אהיה [לו] לאב והוא יהיה לי לבן, לבני אמי לבני אומתי ישר' שנא' (ישעיה נ"א ד') ולאומי אלי האוינו. וע"ד הפשט אם שלמה הוא האומר כן טעמו על עצמו כי בן הייתי לאבי רך ויחיד לבני אמי שאעפ"י שהיו להם בנים אחרים מרוב אהבתם אותי הייתי חשוב בעיניהם כיחיד ואפי' הכי היו מלמדים אותי

¹ ק"ד ע"א. ² ל"ה ע"ב. ³ צ"ל מכות וחזק דף י' ע"א. ⁴ ע"י מבווא. ⁵ ע"י במיוחס לחראב"ע. ⁶ ע"י ש"ש. ⁷ ע"י מאורי. ⁸ ע"י רש"י. ⁹ לא מצאתי מדרש זה רק בילקוט רמז תתקל"ה על יעקב ועשו. ¹⁰ מבחר הפנינים וע"י מבווא. ¹¹ ע"י רש"י. ¹² נ"ג ע"ב. ¹³ נראה שכוונתו לפרשאות של ר' יעקב בעל תמורים על התורה ואפשר שכוונתו לפירוש משלי לחרוקה. ע"י אוצר הספרים אות פ' סימן 485. ¹⁴ ע"י מבווא. ¹⁵ מקום המדרש לא נודע לי.

משלי ד, ג-ט

מסר ולא היו חומלים עלי והלא הוא האומ' על עצמו (משלי ל"א א') דברי למואל
 מלך משא אשר יסרתו אמן, ואולי אמר שלמה בן על שם חכם המרגיל תלמידיו
 ללמוד תורה ואומר אל תקשה בעיניכם ההתחלות כי גם אני הייתי כמותכם וכן הייתי
 לאבי רך ויחיד לבני אמי ולולי שהתחלתי ועמלתי וסרתי לא הייתי [מגיע] למעלה
 החכמה גם אתם עשו כן ותהיו חכמים אחרי היותכם תלמידים. במסרה לבני אמי
 שני סבירין לבני וקרי לפני דין לפני אפרים ובנימן ומנשה (תהלים פ' ג'): (ד) ויורני
 ויאמר לי יתכן דברי לבך שמור מצותי וחי. משפטו ותחיה: (ה) קנה חכמה קנה
 בינה אל תשכח ואל תמאמרי פ'. קנה חכמה ואח"כ קנה בינה אל תשכח ואל תמאמרי
 פ' שלא תתעסק בדברים אחרים ויסורו מלבך ותעבור על (דברים ד' ט')
 השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים וגו': (ו) אל תעזבה ותשמר
 אהבה ותצרך. שתלמוד אותה לשמה וכן בסיפרי פרשת ויהי עקב¹ לאהבה את
 ה' אלהיכם שמה תאמר הריני למד תורה ע"מ שאהיה עשיר בשביל שאקרא רבי
 בשביל שאקבל שכר העולם הבא ת"ל לאהבה כל שאתם עושים לא תעשו אלא
 מאהבה ע"כ: (ז) ראשית חכמה קנה חכמה וכלל קנייך קנה בינה. פ' רא"ב ע"כ²
 ז"ל ראשית חכמה במקצת הונק ואם לא תוכל לדעתה תן כל הונק, למדנו סדר הלימוד
 ליגמר איניש והדר ליסבר בחכמה ואח"כ הבינה וכבר בארתי דבר זה כמה פעמים³:
 (ח) סלסלה ותרוממך תכבדך כי תחבקנה. י"מ⁴ מנו מסלה לדרוך. ולהלך במסלתה
 יומם ולילה. פ"א⁵ מנו (דברי הימים ב' ט' י"א) מסלות לבית ה' וכדברי הימים⁶
 מסעד לבית ה' כלומר לתמוך ולסעד התורה והיא תרוממה. פ"א מנו (שמות
 ט' י"ז) עורך מסתולל להחזיק בתורה ולכבוש אותה עמך. פ"א⁷ מענין
 (תהלים ס"ד ו') מסלות בלככם ללמוד התורה בכוונה. והמלה הזאת חסורה
 לעמוד עליה והלא בתלמוד ר"ה⁸ לא הו' ידעי רבנן מאי סלסלה ותרוממך עד
 דשמעה לאמתי דר' דאמרה לההוא נברא דהוה מהפך במיזייה⁹ עד מתי אתה
 מסלסל בשעריך א"כ יהיה סלסלה כמו שאז"ל¹⁰ הפוך בה והפך בה דכולה בה. ורש"י
 פ' סלסלה חפשה חזור עליה לדקדק בה כמו (ירמיה ו' ט') כבוצר על סלסלות
 [126 b] החזור והולך בכרם ומחפש ידו לחפש עוללותיה. והנכון לפרש סלסלה
 מנו (תהלים ס"ח ה') סולו לרוכב בערכות כלומר רוממה ותרוממך מרה כנגד מרה
 תכבדך כי תחבקנה פ' תשימך במעלה הכבוד. ובמס' ברכות פ' ג' שאכלו¹¹ כשהביא
 ינאי המלך את ר' שמעון בן שמח והושיבו בינו לבין אשתו א"ל חזי כמה יקרא אנא
 עבד לך א"ל לאו את עבדת לי יקרא אלא אורייתא קא עבדא לי יקרא דכתיב
 סלסלה ותרוממך תכבדך כי תחבקנה וכתיב בספר בן סירא¹² ובין נגידים תושיבך:
 (ט) תתן לראשך לוית חן עטרת תפארת תמנך. פ' מחברת חן מנו (בראשית כ"ט
 ל"ד) ילוה אישי. עטרת תפארת תמנך מנו (שם י"ד כ') אשר מנן צריך ומשפטו
 חמנן לך כמו (נחמיה ט' כ"ח) וישבו ויועקדו. וי"מ מנו (דברים ל"ג כ"ט) טגן עורך
 ומשפטו בעטרת תפארת תמנך. בסיפרי פרשת ויהי עקב¹³ תתן לראשך לוית

¹ על הפסוק ו"א י"ג. ² במיוחס לו. ³ ע"י פירושו לפרקי אבות פ"א מ"ז. ⁴ ע"י רבינו יונת.
⁵ שם. ⁶ הכתוב הזה איתא לא בדח"י רק במלכים א' י' י"ב. ⁷ ע"י רבינו יונת. ⁸ כ"ז ע"ב.
⁹ ובשם דילן גרים שערות. ¹⁰ אבות פ"ה מ' כ"ח. ¹¹ מ"ח ע"א. ¹² ע' דקדוקי סופרים
 ברכות מ"ח ע"א ס"ק צ'. ¹³ ע"פ כ"א שמור תשמרן י"א כ"ב.

חן בעולם הזה עטרת תפארת תמגנך בעולם הבא וחזר להזהיר סעם אחרת (י) שמע בני וקח אמרי וירבו לך שנות חיים (יא) בדרך חכמה הורתיך הדרכתיך במעגלי יושר, ואז (יב) בלכתך לא יצר צעדך ואם תרוץ לא תכשל. לא יצר צעדך אלא יהיו רחבים כמד"א (תהלים י"ח ל"ו) תרחיב צעדי תחתי ואם תרוץ לא תכשל אעפ"י שדרך כל רץ להכשל. ומעם הפסוק כל מעשיך בין במיתון בין במהירות החכמה תלמדך איך תעשם כענין שיצאו כל מעשיך כפי חפציך: (יג) החזק במוסר אל תרף נצרה כי היא חייך. המעם החזק במוסר יסרתיך אל תרף ידיך ממנו ולפי שעיקר המוסר החכמה אמר נצרה כי היא חייך: (יד) באורח רשעים אל תבוא ואל תאשר בדרך רעים. מגז' (איוב כ"ג י"א) באשורו אחזה רגלי כמו מרגלים מגז' רגל ונמיו מעין (?). וי"מ מגז' (ישעיה מ' י"ז) ויהיו מאשרי העם הזה מתעים: (טו) פרעוהו אל תעבור בו שמה מעליו ועבור. מגז' (לעיל א' כ"ה) ותפרעו כל עצתי מן למפרע¹, שמה מעליו ועבור מגז' (במדבר ה' י"ב) כי תשמה אשתו ותרגום וסרתם מן הדרך (דברים ל"א כ"ט) ותסמון. וביבמות פ' שני² הביאו רמז איסור שניות מטפוק זה פרעוהו אל תעבור בו כלומר הנדילוהו לא יסור והוסף עליו כדי שלא תעבור בו מלשון (שם ו' ה') גרל פרע שער ראשו: (טז) כי לא ישנו אם לא ירעו ונגזלה שנתם אם לא יכשילו. אבל בצדיקים נאמר (תהלים קל"ב ד' ה') אם אתן שנת לעיני לעפעפי תנומה עד אמצא מקום לה: (יז) כי לחמו לחם רשע ויין חמסים ישתו. כשם שאינם יכולים להפסד מאכילה ושתייה כן אינם יכולים להפסד מרשע וחמסם וכן החכמה אומרת להורות בני אדם חכמה (לקמן מ' ה') לכו לחמו בלחמי ושתו ביין מסכתי לפי שאם הוגים בתורה יומם ולילה אפילו עת אכילה ושתייה יאמר עליהם (יחזקאל מ"א כ"ב) זה השלחן אשר לפני ה': (יח) ואורח צדיקים כאור נוגה הולך ואור עד נכון היום. משמע ואור אורח צדיקים כאור נוגה....³ (כב)....המאכלים שגרמו וסככו עליו החולי ההוא. כפי' כיצד מעברין⁴ א"ל שמואל לרב יהודה שנינא פתח פומך ותני כי היכי דתוריך יומים ותתקיים מה שנאמר כי חיים הם למצואיהם אל תיקרי⁵ למצואיהם אלא למצואיהם בפה ולפי זה טעם חיים כמעט קיימים בידו כשמוציאם בפה. ובאלה הדברים רבה פרשת אתם נצבים⁶ כי חיים הם למצואיהם למי שמוציאם לאחרים ועוד שם כפי' פסוק זה ועת לקצר: (כג) מכל משמר נצור לבך כי ממנו תוצאות חיים. תוצאות פ"י סבות חיים אסאכ"ב יש בלע"ז⁷ מן למות תוצאות (תהלים ס"ח כ"א), כי ממנו תוצאות חיים פ"י כי מאותו הדבר שהוא קל בעיניך יהיה לך חיים ושכר גדול אם תקיימוהו, מכל מה שאמרה תורה השמר נצור לבך מעבור עליו בין עבירה קלה בין עבירה חמורה כי ממנו תוצאות חיים כדאמר בתנחומא פרשת כי תבא⁸ אי"ר חמא רמ"ח מצות עשה כנגד רמ"ח אברים שבאדם שבכל יום ויום צווחים על האדם עשה אותנו שתחיה בזכותינו ותאריך ימים ושם"ה מצות לא תעשה בתורה כנגד ימות החמה שבכל [זמן] שהחמה זורחת עד שהיא שוקעת צווחת ואומרת לאדם גורני עליך במי שהגיע ימך ליום זה אל [127a] תעבור כי עבירה זו ואל תכריע את עצמך ואת העולם כלו לכף חובה הרי תרי"ג מצות. כפי"א מפאה ירושלמי⁹ ר' יצחק אמר מכל מה שאמרת לך השמר שאין אתה יודע מאי זה מקום תוצאות חיים. פ"א¹⁰

¹ עיי' פירושו לעיל לכתוב א' כ"ח. ² כ"א ע"א. ³ כאן יש חסרון בכתיב. ⁴ כ"ד ע"א.

⁵ עיי' קורא באמת ח"א. ⁶ פרשה ח'. ⁷ עיי' מבוא. ⁸ בתנחומא שלנו הוא כפי' ראה ורש"י חנוא ג"כ כך דרש ר"ת. ⁹ פ"א ח"א ושם גרסו ר' אחא בש"ר יצחק. ¹⁰ עיי' במיוחס לחראביע.

משלי ד, כג-כז. ה, א-ג

מכל משמר נצור לכך יותר מכל משמר נצור לכך מלחשוב מחשבות רק טובות המביאות אותך ליטול שני עולמות ושעם כי ממנו מוסב על תשמור או על הלב כי הלב מלך האיברים הוא הרואה הוא השומע הוא המבין את כל מעשיהם ועליו אמר (להלן ט"ז ט') לב אדם יחשב דרכו והיה אחד מהחסידים מתפלל בתפלתו ר"ש עולם יהי רצון מלפניך לכוון הרועה והצא¹ והיתה כוונתו על הלב ושאר האיברים: (כד) הסר ממך עקשות פה ולויות שפתים הרחק ממך. סר ש"י ז"ל אל תעשה דבר שיליו הבריות ויעקמו עליך פיהם, ונוכל לפרש בנזהר עצמו להסיר ולהרחיק מעליו עקשות פה ולויות שפתים שלא יהיה עקש בסיו ונלוו שפתים הוא האומר הן ומתסכן ללא ולאו מהסכן להן כאשר פירשתי באיש ההפוכות²: (כה) עיניך לנכח יביטו ועפעפיך יישירו נגדך, כשהארם מביט בשוה וכיושר יהיה המקום המביט בו לנכח עיניו ועפעפיו על כן מזהירנו בפסוק זה ללכת הדרך הישרה ומשפט הפסוק עיניך לנכח האמת יביטו ועפעפיך יישירו הדרך נגדך, ואישון העין נקרא עפעף למהירות תנועתו מעיני (דברים ד' י"ז) אשר תעוף בשמים. וי"מ³ עיניך לנכח יביטו מעיני (ישעיה נ"ט י"ד) ונכוחה לא תוכל לבוא ועתה יתפרש הפסוק היטב מכלי תוספת. במדרש⁴ עיניך לנכח יביטו בשעה שאתה עומד בתפלה כוון עיניך ולכך⁵ לנכח אביך שבשמים: (כו) סלם מעגל רגליך וכל דרכיך יכונן. מעיני (להלן ט"ז י"א) סלם ומאזני משפט כלומר שקול מעגל רגלך במשקל שוה ואז כל דרכיך יכונן והוסיף ביאור (כז) אל תמיץ מיין ושמאל הסר רגלך מרע, [אל תמיץ] מהדרך הישרה הסר רגלך מרע לנשות פעמיך לאחר הצדדין רק הקו האמצעי. במדרש⁶ סלם מעגל רגלך [הוי מחשב] הפסד מצוה כנגד שכרה ושכר עבירה כנגד הפסדה ואז כל דרכיך יכונן אל תמיץ מיין ושמאל א"ר יוסי הגלילי הוי זהיר שלא תמה מיין ושמאל מדברי תורה הסר רגלך מרע מדרכי של רשעים ע"כ. במועד קטן⁷ כתיב סלם מעגל רגלך וכתיב (לקמן ה' ו') אורח חיים פן תפסל אדברי תורה עדי (ז') כאן במצוה שאי אפשר לעשותו ע"י אחרים סלם מעגל רגלך עשה המצוה כדי שלא תתבטל ואח"כ תשוב לתלמודך [וכן] וכן העמידו שם בפסוק (משלי ג' ט"ו) יקרה היא מפנינים וגו' עם הפסוק הב' (שם ח' י"א) וכל חפצים לא ישוו [כה] חפצי שמים כאן במצוה שאיפשר לעשותה ע"י אחרים כאן שאי אפשר לעשותה ע"י אחרים:

ה.

(א) בני לחכמתי הקשיבה לתבונתי הט אונך. ענין הפרשה הזאת לראות את הנוול כי יש דברים בתחלתם מתוקים מרבש ונופת צופים ואחריתם מרים כלענה והמינות המכונה באשה זרה אחת מהם אסור ליהנות ממנה אפילו בדברי תורה והלא אותו חכם הנחפש למינות כמו שאמרו במס' ע"ז⁸. ולפי שטבע האדם לרדוף אחר מתיקות היום ולא יחוש ממירות מחר על כן הוצרך שלטה בזאת הפרשה להזכיר החכמה והתבונה ואמר בני לחכמתי הקשיבה לתבונתי הט אונך: (ב) לשמור מוצות ודעת שפתך ינצור. שכל מחשבותיך אתה צריך לעשות כדי להנצל מדבר זה. ודעת שפתך ינצור, כדי לדעת שאעפ"י (ג) כי נופת תמופנה שפתי זרה וחלק משמן

¹ ע"י מבווא. ² לעיל ב' י"ב. ³ ר"ע. ⁴ מדרש משלי. ⁵ בכ"י עיני לכך. ⁶ שם (ובסמך) באבער חסר תחלתו. ⁷ מ"א. ⁸ י"ז ע"כ ונראה שחסר כאן דבר מה.

חכה (ד) ואחריתה מרה כלענה חרה כחרב סיות: (ה) רגליה יורדות מות שאול צעדיה יתמוכו. כי כל מהלכה ותמיכת צעדיה לרדת את עמקי שאול ואל מוקשי מות. וי"ט¹ יורדות פועל יוצא כאילו אמר מורידות ובא כמו (שמואל א' כ"ג ו') אפוד ירד בידו (ירמיה ט' י"ז) ותרדנה עינינו דמעה. וי"ט² יורדות שם כאילו אמר רגליה מורידות מות כענין (יהושע י' י"א) במורד בית חורון. ומעם שאול צעדיה יתמוכו כאילו צעדיה תומכים שאול לכל יסדר מהם: (ו) אורח חיים פן תפסל נעו מעגלותיה לא תדע. כלומר האשה הרעה הזאת לא [127b] תפסל אורח חיים עם אורח מות כדי שתבחר בדרך החיים אלא נעו מעגלותיה או מעגלותיה ממש ע"ד משל וכל זה לפי שאין בה דעת וזה טעם לא תדע ותהיה תי"ו תפסל ותי"ו תדע לשון נסתר על הורה הנזכרת או יהיה תי"ו תדע לנוכח המזהר ומעם הפסוק נעו מעגלותיה ולא תדע בה עד שתלכד במלכודתה. במדרש³ כי נוסת תמוסנה שפתי זרה תשמר מאשה זרה שלא תתעה אותך אחר קולה ואחריתה מרה כלענה וגו' מה החרב זאת אוכלת משני צדדיה כן אשה זונה מאבדת האדם מהעולם הזה והעולם הבא מה כתיב בתריה רגליה יורדות מות שמורידות את האדם למות ואי זה היא עומקה של מות אלו ייסורין מה כתיב בתריה שאול צעדיה יתמוכו אעפ"י שגורן בייסורין בעולם הזה אינו ניצל מדינה של גיהנום הוי שאול צעדיה יתמוכו. ארח חיים פן תפסל וגו' א"ר אבא בר כהנא⁴ שלא תהא יושב ושוקל⁵ מצותה של תורה ורואה איזו מצוה שכרה מרובה ועושה אותה. נעו מעגלותיה לא תדע, תני ר' חייא⁶ משל למלך שהיה לו פורס והכניס בו פועלים ולא גילה להם המלך שכר נסיעותיו של פורס שאילו גילה להם היו רואים איזו נסיעה מרובה שכרה ונוטעים אותה ונמצאת מלאכת הפורס מקצתה בטלה ומקצתה קיימת כך לא גילה הקב"ה שכר המצוות שלא יהו מקצתן בטלות ומקצתן קיימות. ובמס' פאה ירושלמי⁷ ר' אחא בשם ר' אבא בר כהנא אורח חיים פן תפסל טלפל ה"ה מתן [שכרה של] עושה מצות להיות עושי" באמונה ע"כ. ובתנחומא פ' עקב מפרש פסוק זה נ"כ על זה הדרך אבל ענין הפרשה שיראה שהוא חוזר על הורה שכבר הזכיר וכאשר פירש והתחיל להזהר ולהבדיל מעליה ואמר (ז) ועתה בנים שמעו לי ואל תסורו מאמרי פי (ח) הרחק מעליה דרכיך ואל תקרב אל פתח ביתה. בפרק ראשון מע"ז⁸ הרחק מעליה דרכך זו המינות ואל תקרב אל פתח ביתה זו פתח ע"ז וכמה א"ר חסדא ר' אמות. ובאבות דר' נתן פ"ב מנין שעשו הכתובים סייג לדבריהם שנאמר הרחק מעליה דרכך וגו' אל תחמוד יוסיה בלכבך א"ל לא תלך בשוק הזה ולא תכנס בבית זה ואשה זונה בתוכה והיא ספתה את הבריות בתארה א"ל בשוח אני אעפ"י שאני הולך אני מסתכל בה ולא מתחמד יוסיה א"ל אעפ"כ לא תלך. דיא הרחק מעליה דרכיך ר' יהושע בן קרחה אומר אין זו אלא דרך מינות הרי שאמר לאדם שלא תלך אצל המינים ולא תאזין לדבריהם שלא תכשל במעשיהם א"ל אעפ"כ לא תלך ע"כ⁹: (ט) פן תתן לאחרים הודך ושנותיך לאכזרי. [פן תתן] האשה הזאת לאחרים [הודך] ושנותיך לאכזרי. ונוכל לפרש תי"ו תתן לנוכח המזהר והמעם שתצטרך לפזר ממונך

¹ עיי' רש"י. ² עיי' במיוחס להראב"ע. ³ מדרש משלי. ⁴ ילקוט רמז תחקל"ז.

⁵ בכ"ז יחא שוקל ויושב. ⁶ תנחומא פ' עקב. ⁷ פ"א ח"א ותנאגר הסופתי ע"פ הירושלמי.

⁸ י"ז ע"א. ⁹ כחם ט"ס נפלו כנאן והגירסא חכונה עיי' באר"נ.

שהוא הודך ועמל שנותך לאחרים ואכזרי, ומלת אכזר מורכבת מן אך וז כמו (איוב י"ט וי'נ) ויודעי אך וזו ממני: (י') פן ישבעו זרים כחך ועצבך בבית נכרי. זה המטון שצריך האדם להשתדל בכל כחו לאסיפתו, ועצבך בבית נכרי כפל ענין במלות שונות לפי שהמטון נקנה בעצב ויגיעה ועמל נקרא עצב כמד"א ועצבך בבית נכרי, ויגיע כמד"א (תהלים קי"ח ב') יגיע כסף כי תאכל (ישעיה מ"ה י"ד) יגיע מצרים וסחר כוש, ועמל כמד"א (קהלת א' ג') בכל עמלו שיעמול: (יא) ונהמת באחריתך בכללות בשרך ושאריתך. אלו ימי הזקנה שאדם מתחרט על מעשיו כמד"א¹ אינשי חסריה לגנבא נפשה לשלמא נקט: (יב) ואמרת איך שנאתי מוסר ותוכחת נאץ לבי ואיך (יג) לא שמעתי בקול² מורי ולמלמדי לא הסתי אזני (יד) כמעט הייתי בכל רע בתוך קהל ועדה. פ"ש י"ז ל כפשע בניי וכן גיהנם. וי"ט³ כמעט ע"ד (להלן י' ב') לב רשעים כמעט בעבור הנאה מועטת עוברת לפי שעה מססיד עולם הבא עולם שכולו ארוך. ומעם בתוך קהל ועדה נוכל לפרש מוסב על כמעט הייתי בכל רע ע"ד (שם כ"ו כ"ו) תגלה רעתו בקהל ונוכל לפרש על ואמרת איך שנאתי מוסר שמוסף להתחרט כרבים אם נתקרבת אל פתח ביתה ולא [124a] תועיל לך החכמה כי הם יחשבוך שאין אתה אומר כן אלא לפי שקספה עליך זקנה על כן יש לך להרחיק מעליה דרכך ומה לך להדבק במינים האפיקורסים שאינם מאמינים בתורת משה רק במה שיש עליו אות ומופת לא כי אלא הרי תורת משה לפניך הפך בה והפך בה דכולא בה היא המרריכך לחיי העולם הבא: (טו) שתה מים מבורך ונוזלים מתוך באר. בור מים מכונסים באר מים חיים, שתה מים מבורך רמז לחכמה ונוזלים מתוך באר רמז לתבונה. סיפרי ויהיה עקב⁴ שתה מים מבורך שתה מים ממי שכראך ואל תשתה מים עכורים ותמשך לדברי מינים. ר' עקיבא אומר שתה מים מבורך תחלתו אינו יכול להוציא מיפת מים מאליו וסוף ונוזלים מתוך באר דומה לכאר מה באר נוזלת מים חיים מכל צדדים כך באים תלמידים מכל צדדין ולמדים ממנו וכן הוא אומר (מז) יפוצו מעינותיך חוצה ברחובות פלגי מים ע"כ. וכן בפ"א מע"י⁵ עולא רמי כתיב שתה מים מבורך וגו' אלא בתחלה מבורך וכסוף מתוך באר. ובמד"ש⁶ יפוצו מעינותיך חוצה אם ראית דור שמחבבים עליו דברי תורה יפוצו מעינותיך חוצה ואם לא (יז) יהיו לך לכרך ואין לזרים אתך. הלל אומר בשעה שמכנסין סור ובשעה שמסורין כנס בשעה שאתה רואה שהתורה חביבה על ישראל והכל שמחים בה היה אתה מסור הה"ד (להלן י"א כ"ד) יש מסור ונוסף עוד ובשעה שאתה רואה שאין משגיחים בה היה אתה עוסק בה שנאמר (תהלים קי"ט קכ"ו) עת לעשות לה' הפרו תורתך ע"כ. וכן בפ"א דתענית⁷ ר' אבא בר חנינא רמי כתיב יפוצו מעינותיך חוצה וכתיב יהיו לך לכרך וגו' אם תלמיד הגון הוא יפוצו ואם לאו יהיו לך לכרך. ופשט הפסוקים לפי שעתידי לננות אשה זונה במים נגובים על כן מכנה אשתו במי בורו ובארך ומעם יפוצו מעינותיך ברחובות פלגי מים רמז לבניי וכן הוא אומר (שפטים י"ב ט') ושלשים בנות שלח החוצה ושלשים הביא לבניו מן החוץ ומעם יהיו לך לכרך וגו' שיתחסרו על שמך מה שאין כן באשה זונה שבניה מסתפק בהם הבריות

¹ מנחדרין כיב ע"א. ² כ"י לקול. ³ ע"י במיוחס לחראב"ע. ⁴ ע"פ כ"א שסור תשמרון י"א כ"ב. ⁵ מ"ט ע"ב. ⁶ מדרש משלי ושם גרים חלל חוקן. ⁷ ו' ע"א.

ולפי שכינה הבנים במעיינות ופלגי כינה כמו כן את אשתו במקור כאמרו (יח) יהי מקורך ברוך ושמת מאשת נעורריך. ומעם מקורך כמו (שפטים ה' ל') רחם רחמים ואו"ל¹ אין אדם מוצא קורת רוח אלא מאשתו ראשונה שנאמר ושמת מאשת נעורריך. וקראה (יט) אילת אהבים ויעלת חן דדיה ירוך בכל עת באהבתה תשנה תמיד. ע"ד (שיר ג' ה') השבעתי אתכם בנות ירושלם בצנאות או כאילות השדה כי הם היפות שבחיות השדה והוסף להזכיר אהבים וחן לחבבה על בעלה וזה טעם דדיה ירוך בכל עת באהבתה תשנה תמיד ס' תתענג. תשנה מגז' (חבקוק ג' א') על שנינויות (תהלים ז' א') שנינו לדוד מענין הנינו. וי"ט² תשנה תתעסק וכן כת' נ' קריש³ שש מע את ר' אלדד הדני אומר שניה יש לו בבית ושאל אותו⁴ טעם שניה והשיבהו שטעם שניה כמו עסק. והנני ד ז"ל⁵ פירש תשנה מענין ומה שנית הבינו לי (איוב ו' כ"ד) והאזהב אינו רואה מוס אהובתו וכאילו שונה מרוב האהבה והחבה. וראב"ע ז"ל⁶ ס' מענין שגנה אבל על דרך אחרת וז"ל תחשב כשונג אם תמיד תתעסק באהבתה וכ"ש בזולתה וז"ש כאשתו אמרו כי כי המרבה באהבת אשתו ומסח עמה יותר מדאי הוא שונה כי עבודת אשה תסיר את האדם מעבודת הש"י ע"כ: (כ) ולמה תשנה בני בורה ותחבק חק נכריה. חק חסר ובא כמו (מלכים א' כ"א כ"ג) בחל יזרעאל והחבוק נופל על כל הגוף ואמר ותחבק חק נכריה כי המקלקל מבקש מקום קלוקל. הנה פ' כל הפרשה ע"ד הפשט ועתה אפרש ע"ד המדרש ואחזור למקום שפסקתי. יהיו לך לכרך וגו' שהרי אתה מעמיד תלמידים הרבה ועל ידם יהיו לך החכמות לכרך ואין לזרים אתך כי יאמרו משמך כל אשר למדו לפניך ואם יבא אדם [128b] לתלות בו דבריך יכזבוהו. ומעם יהי מקורך ברוך ושמת מאשת נעורריך כי תהיה שמח בימי הזקנה על שלמדתה בימי הנעורים, וקרא אותה אילת אהבים ויעלת חן כמו שפירש בעירובין כיצד מעברין⁷ א"ר שמואל בר' נחמני א"ר נתן למה נמשלה התורה כאילה לומר לך מה אילה זו רחמה צר וחביבה על בעלה [כל שעה ושעה] כשעה ראשונה אף דברי תורה מחבבין על לומדיהם כל שעה ושעה כשעה ראשונה ויעלת חן שטעלת חן על לומדיה דדיה ירוך בכל עת מה דר זה כל זמן [שהתינוק ממשמש בו מוצא חלב אף דברי תורה כל זמן] שהאדם הונה בהם מוצא בהם טעם, באהבתה תשנה תמיד כגון ר' אלעזר בן פדת דתניא אמרו עליו על ר' אלעזר בן פדת שהיה יושב בשוק התחתון בציפורי ועוסק בתורה וסרינו מוטל בשוק העליון שבציפורי ע"כ, שכל כך היה החסיד הזה אוהב ללמוד תורה ששנה ושכח סרינו ולא היה יודע אם היה מוטל עליו או היה בשוק מרוב חיבת התורה שעשה בה כל מחשבותיו. ולמה תשנה בני בורה ותחבק חק נכריה למה תנית חכמי ישראל ותלך אצל חכמי אומות ללמוד בספרים החיצוניים וכן המדרש⁸ אומר מוטב לך לחבק דדיה של תורה שמביאה אותך לידי זכות מלחבק חק נכריה שמביאה אותך לידי חובה: (כא) כי נוכח עיני ה' דרכי איש וכל מעגלותיו מפלס. כי אם יסתר איש במסתרים והשם לא יראנו חלילה חלילה. אלא עיניו משוטטים בכל הארץ אפילו בחרי חדרים ולפי שאמר ותחבק חק נכריה והחק כנוי למעשה שעושה אדם כסתר

¹ יבמות פ"ג ע"ב. ² רש"י בשם ר' משה חרשן תשנה תעסק תמיד. ³ בכ"י בטעות ו' קרישף ועי' פירושו של רבנו לפרקי אבות פ"ו מ"ה ועי' סבא ומכלול יוסי. ⁴ בכ"י אח. ⁵ עי' סבא. ⁶ עי' במיוחס לו. ⁷ נ"ד ע"ב. ⁸ מדרש משלי.

משלי ה. כב-כג. ו. א-ג

כמ"א (להלן י"א י"ד) מתן בסתר יכסה אף ושחר בחיך חמה עזה על כן אמר כי נכה עיני ה' דרכי איש וכל מעגלותיו מפלס ושוקל אם טובים הם או רעים לתת לאיש כדרכו וכפרי מעלליו הן למות הן לשרש' הן לענוש נכסין ולייסורים¹ הכל במשפטם כי (כב) עונותיו ילכדו את הרשע ובחבלי חטאתו יתמך, ולא יסר מהם כי כעבות העגלה חטאה. במדרש² מה אדם זה פורש מצודה ולוכד דגים מן הים כך עונותיו פורשים לחוטא מצודה ללכדו לכך נאמר עונותיו ילכדו את הרשע ומה אשה זו אין נזכרים עונותיה אלא בשעת חבליה כך אין נזכרים עונותיו של אדם אלא בשעת חבליה הה"ד ובחבלי חטאתו יתמך ע"כ: (כג) הוא ימות באין מוסר וברוב אולתו ישגה. כלומר בעבור שאין בו מוסר ובעבור רוב אולתו ישגה מן הדרך הישרה. וי"ט³ משפט הפסוק הוא ימות באין מוסר כי רוב אולתו ישגה ובא כמו (מ"א י"א כ"ב) כי מה אתה חסר עמדי והנך מבקש ללכת שטעמו כי הנך מבקש ללכת ויהיה וברוב אולתו ישגה טעם להוא ימות באין מוסר. במדרש⁴ הוא ימות באין מוסר על שלא שמע דברי מוסר וברוב אולתו ישגה בתרבות רעה שהוא נוהג בה ישגה ע"כ:

ו.

(א) בני אם ערכת לרעך תקעת לזר כפיך. טעם הפסוק בני אם ערכת בעבור רעך הלוה ותקעת לזר המלוה כפיך כי הערב נכנס בערבות בתקיעת קף אי"ב (ב) נוקשת באמרי פיך נלכדת באמרי פיך. ואין לך עצה אחרת אלא זאת (ג) עשה זאת איפה בני והנצל כי באת בקף רעך לך התרפס ורהב רעך. כלומר [באת] ברשתו, לך התרפס מגוי (דניאל ז' ז') ברגלה רפסו⁵ והטעם לך אליו והכנע והיה לו למרמס. ורהב רעך פי' ר' סעדיה⁶ טעם ורהב כמו ופיים, פי' לפי מקומו מבלי דמיון. והגגיד ז"ל⁷ סי' קבע לו זמן לפרועו מענין (תהלים צ"ו) ורהבם עמל ואון שטעמו וחמם עמל ואון. ור' יונה המדקדק ז"ל⁸ פי' השליטנו ממנו מגוי ירהבו הנער בזקן ותרגום שלטון. ולדעת ר"י ז"ל⁹ יהיה טעם הפסוק לך התרפס אם אין לך לשלם ורהב רעך אם יש לך לשלם. וה"ר ישראל סי' י¹⁰ עשהו שלטון עליך ע"ד (להלן כ"ב ז') עבד לזה לאיש מלוה והוא לשון בראשית רבה¹¹ התחבק בעפר רגליו והמליכיהו עליך. וי"ט¹² שמשפטו ותרהב רעך כמו (לעיל ד' ד') שמור מצוותיו וחיה שמשפטו ותחיה והטעם [129a] לך התרפס ע"י שתכנע לפניו תרהב רעך שתנצחנהו בדברי פיוסים ותחנונים. וי"ט¹³ אם ערכת לרעך על המלוה ופעמים קורא אותו רעך ופעמים קורא אותו זר כי מתחלה הוא רעהו שהאמין בו ולכסוף כשדחקו לפרוע נעשה זר. ופירש ר' סעדיה ז"ל¹⁴ טעם נוקשת באמרי פיך נלכדת באמרי פיך אם כא עמו לדין שואל אותו הדין ערכת לאיש הזה אם הוא כופר נוקש באמרי פיו שהוא מכחיש ומכזב ואם הוא מודה נלכד באמרי פיו

¹ לישנא דקרא בעורא ז' כ"ו. ² מדרש משלי. ³ עיי' במיוחס להראב"ע. ⁴ מדרש משלי. ⁵ עיי' במיוחס להראב"ע ומאירי. ⁶ באמת הביא חגאון בפירושו (פחד' באכער 87) עוד תחלים מ' ה' וצ"ו אבל אין ענינם למלח ורהב פת. עיי' מבוא. ⁷ עיי' מבוא. ⁸ עיי' בספר חרשים שלו ש' רהב ועיי' מבוא. ⁹ בפירוש רבינו יונה הנדפס זה זמן לא כביר חסר מריש פרשת ו' עד פסוק כ"ד. ¹⁰ עיי' מבוא. ¹¹ פ' צ"ג ולשון המדרש לך ותחבק בעפר רגליו וקבל מלכותו ואדנותו. ¹² עיי' רלב"ג. ¹³ עיי' מאירי. ¹⁴ עיי' מבוא.

שחייב לשלם אי"כ אין לו עצה אחרת אלא להכנע לפניו: (ד) אל תתן שנה לעיניך ותנומה לעפעפיך (ה) הנצל כצני מיד וכצפור מיד יקוש. כצני מיד הצייד וכצפור מיד יקוש. כס' גט פשוט¹ מנין לערב דמשתעבר דכתי' בני אם ערבת לרעך וגו' נוקשת באמרי ס'ך וגו'. [פ'] ר' אברהם ז"ל² בני אם ערבת לרעך ענין הפסוק אם נכנס הלזה ערב לעצמך להלוות מעות בערובה מרע'ך וכן אם תקעת לור כפ'ך יהיה עונשך שנוקשת בס'ך וגו' עשה זאת איפה בני אי"כ אל תתן שינה לעיניך עד שתנצל והשתדל בעצמך לעשות מלאכה ולא שתלוה מאחרים. ובס' המקבל³ לא תבוא אל ביתו לענוש עבדו (דברים כ"ד) לביתו אי אתה נכנס אבל אתה נכנס לביתו של ערב וכן הוא אומר (להלן כ' ט"ז) לקח בגדו כי ערב זר וגו' ואמר בני אם ערבת לרעך וגו'. סוף יומא⁴ א"ר יוסי בר חנינא כל המקניט את חבריו אסילו בדברים צריך לסייסו שנאמר בני אם ערבת לרעך נוקשת באמרי ס'ך נלכדת באמרי ס'ך, טעם הכפל שהערב כשהמלוה תובעו בא עמו לידי קטטה וכן כשנבו הערכות מן הערב ובא הערב לתבוע מן המלוה מה שפרע בעדו בא עמו לידי קטטה עשה זאת וגו' לך התרפס ורהב רע'ך אם ממון יש לך בידך התר לו ססת יד ואם לאו הרכה עליו רעים. דרשו התרפס כעין מלה מורכבת ודרשו רהב כמו (תהלים נ"א ד') הרב ככסני ורע'ך לשון רבים לפי שמצאום מלא ביו"ד⁵. בבראשית רב⁶ בני אם ערבת לרעך לעולם יתרחק אדם משלשה וידבק בשלשה יתרחק מג' מן הפקדון ומן הערכות ומן המיאון וידבק בג' בחליצה ובהתר נדרים והבאת שלום בין אדם לחבירו. ובמד' ש'⁷ בני אם ערבת לרעך אלו ישראל שנקראו בני: למקום שנאמר (שמות ד' כ"ב) בני בכורי ישראל לרעך זה הבי"ה שנאמר (שה"ש ה' ט"ז) זה דודי וזה רעי אמ' להם הבי"ה אתם מקיימים את התורה אמרו לו הן אמר להן מי יהיה ערב אמרו לו הרי השמים וארץ עורכים אותנו אמר להם איני מקבל דבר שמתכשל שנאמר (ישעיה נ"א ו') כי שמים כעשן נמלחו והארץ ככנר תכלה אמרו לו ההרים והגבעות אמר להם מתכשלים הם שנאמר (שם נ"ד י') כי ההרים ימושו והגבעות תמוגינה אלא תנו לי בניכם שהם ערכים טובים אם אתם מקיימים אותה מוטב ואם לאו איני מקיים אותם שנאמר (הושע ד' ו') ותשכח תורת אלהיך אשכח בניך גם אני באותה שעה קבלו אותה ונתנו בניהם ערכים שנא' (תהלים ח' ג') מסי עוללים ויונקים יסדת עוז ואין עוז אלא תורה שנאמר (שם כ"ט י"א) ה' עוז לעמו יתן אמר להם אם אינם מקיימים אותה אני אתהפך לכם לאכזר שנאמר תקעת לור כספך. ובאגדת תלמי⁸ מסיים בה נוקשת באמרי ס'ך נלכדת באמרי ס'ך אם אינם מקיימים את התורה סופם שיאמרו על טמא טהור ועל טהור טמא על מותר אסור ועל אסור מותר עשה זאת איפה בני וגו' עסוק בתורה שאין זאת אלא תורה שנאמר (דברים ד' מ"ד) וזאת התורה לך התרפס ורהב רעך עשה לך רב והתאבק לפניו כעפר והמליכו עליך שנאמר ורהב רעך ואין רהב אלא מלכות שנאמר (תהלים ס"ז ד') אזכיר רהב ובכל אל תתן שנת לעיניך וגו' (הושע א' ח') והנית כו יומם ולילה ואם עשית כן הנצל כצני מיד וגו' ע"כ. וראיתי כל הפרשה הזאת על היצור. בני אם ערבת לרעך זה יצור הרע כמד"א (בראשית ח' כ"א) כי יצר לב האדם

¹ קע'ג ע"ב. ² ע"י מכווא. ³ קט"ז ע"א. ⁴ פ"ז ע"א. ⁵ במסורה וכל כתובים מל' כ"ט משלי דכולהון חסרים במ"א לך התרפס. ⁶ פ' צ"ג. ⁷ מדרש משלי וע"י חגיתות חר"ש באבער שם. ⁸ שוחר טוב תהלים ח' ג'.

רע מנעוריו (שם ד' ז') לפתח חטאת רובץ תקעת לור כפך אתה חושב אותו רע והוא חושבך
 זר על כן נוקשת כאמרי פיך אחר שנבר עליך א"כ אין לך עצה אחרת כיון שבאת תחת
 [129 b] ידו אלא להכנע עצמך ולשכר תאותך ועל ידי כן תתנבר על כן זה טעם ורהב
 רעך או יהיה טעמו¹ לנעור ביצר מענין (ישעיה ג' ה') ירהבו הנער בוקן, אל חתן שנה
 לעיניך וגו' שלא תתעורר כלל לא בשניה ולא אפי' בתנומה שהיא פחותה מהשינה וזה
 טעם ותנומה לעפעפסך ואז תנצל כצבי מיד ושעם מיד יקוש מיד פח יקוש: (ו) לך אל
 נמלה עצל ראה דרכיה וחכם. כמה גדולה תוכחה זו לעצל שמוכיח אותו בנמלה בריה
 קטנה ופחותה וכאשר אמרו בספרי פרשת האזינו² עלוב הוא האדם שצריך ללמוד
 מן הנמלה ומנשה עלוב היה אלא שצריך ללמוד מדרכה ולא למד ראה דרכיה וחכם וכאשר
 מפרש והולך: (ז) אשר אין לה קצין שומר ומושל. ויורונה ויוציא מידה אם תנזול את
 חבירתה ואעפ"כ (ח) תכין בקיץ לחמה אגרה בקציר מאכלה. כדי שיהיה לה טרף מיוחד.
 וכבר נסו הראשונים דבר זה ומצאו שאין אחת נוזלת מחבירתה על כן יש לך לראות דרכיה
 ולהתחכם ואל תתעצל אלא השתדל לעשות מלאכה שתחיה בה אתה ואשתך ובניך
 ובנותיך ואנשי ביתך: (ט) עד מתי עצל תשכב מתי תקום משנתך. לעשות מלאכה
 כי אם תוציא זמנך.. (י) (מעט שנות מעט תנומות מעט חיבוק ידיים לשכב) [כ ש י ג ה]
 מתי מלאכתך נעשית סופך שתתרושש ונמצאת מלססם את הבריות וזה טעם (יא) ובא
 כמהלך רישך ומחסורך כאיש מנן, והוא כפול ענין במלות שונות⁴ כי ראשך
 ומחסורך אחד ומהלך ואיש מנן אחד ויהיה ראשך מנן (להלן ל' ח') רש ועושר וטעם
 הפסוק⁵ ובא ראשך פתע פתאום כמהלך זהו האורח הבא אל בעל הבית קודם שירגיש
 בו או יהיה טעם כמהלך כאדם המהלך בדרך במהירות כן יבא הרש והמחסור כאיש
 מנן שאינו מפקד ללכת במהרה ממקומו בלי עיכוב. קצין שומר ומושל שמות שררה
 הם⁶ כמו (שופטים י"א ו') והיית לנו לקצין (יהושע י' כ"ב) ואל קציני אנשי המלחמה.
 תכין בקיץ לחמה. הוא שם כלל לכל מאכל כמד"א (תהלים קל"ו כ"ה) נותן לחם לכל
 בשר ונקראת הפת בפרט לחם כי הוא העיקר הסועד לב האדם ועל מה שאוכלת מיד
 אמר [תכין] בקיץ לחמה ועל מה שאוכלת אחר זמן אמר אגרה בקציר מאכלה כי על מה
 שאוכלת מיד נופל לשון הכנה⁷ כמד"א (בראשית מ"ג ט"ז) וטבח סבה והכן וגו' ועל
 מה שאוכלת אחר זמן נופל לשון אגרה כמד"א (דברים כ"ח ל"ט) ויין לא תשתה ולא
 תאגור שטעמו לא תשתה מיד ולא תאגור ותאסוף לאחר זמן ולפי דרכיה⁸ למדנו
 חכמתה⁹ כי הזרעונים שרואה שיכולין להתקיים אונרת לאכלם לאחר זמן והזרעונים
 שרואה שהם לחים וקרובים להתעפש מפנה¹⁰ אותם לאוכלם מיד. ואמר עד
 מתי עצל תשכב מתי תקום משנתך כי אולי ישכב על מיטתו ולא ישן
 וכמוהו (זנה א' ה') וישכב וירדם (תהלים ד' ט') אשכבה ואישן (שם ג' ו') שכתתי
 ואישינה והי שמות הם תנומה וגדולה ממנה שינה [וגדולה] משהיהם תרדמה ולינה על
 על זמן השינה ושכיבה על סדר השינה. וי"מ¹¹ עד מתי עצל תשכב ושני הפסוקים

¹ ע"י במיוחס להראב"ע. ² ריש פרשה ושם הגירסא הישרת ולא כמש"כ לפנינו: רשב"א אומר עלוב
 היה אדם זה שצריך ללמד מ. הנמלה אלו למד ועשה עלוב היה אלא שצריך ללמד מדרכיה ולא למד.
³ הפסוק מעט שנות סגרתו וחיבתו בשינה הוספתי וכנראה חסר דבר מה בכ"י. ⁴ ע"י ס' השרשים לרד"ק
 שרש רוש. ⁵ ע"י רש"י. ⁶ ע"י ס' פ' נקי לאבן יחיאל. וחנה חזר פה הסתבר לפרש כתובים שכבר ביאר
 אוחם. ⁷ ע"י שם. ⁸ בכ"י דרכין. ⁹ כראיתא במדרש. ¹⁰ בכ"י מפני. ¹¹ גיל שכתובת על המיוחס להראב"ע.

אחריו עד אחרת (?) שהוא מדבר על העצל ואומר לו אם היית ישן כל ימך אז טוב לך שאתה מתעצל לכקש מוזנח אבל עד מתי עצל תשכב מתי תקום משנתך אי איפישר שתשכב לעולם א"כ משחקים משנתך מה תאכל התאכל בשרך ע"ד (קהלת ד' ה') הכסיל חובק את ידיו ואוכל את בשרו שטעמו שהוא מרבה בשינה כמד"א חיבוק ידיים לשכב ושוב מקיץ משנתו ולא ימצא מה יאכל כי אם בשרו על כן היה ממעט בשינה והרבה בהשתדלות וזה טעם מעט שינות מעט תנומות וגו'. וי"מ¹ מעט מכנין הקל בפלס שוב שכב שמע ואז ובא כמהלך רישך ומחסורך כאיש מנן אפי' יבוא רישך ומחסורך ימצאך מהלך [130a] לנגדו בנריות לדחות פעמיו להסירו מעליך ותלחם בו ותנצחנהו כאיש מנן הנלחם ובא במנן לנצח כל הבא כנגדו. ד"א ובא מנן (ויקרא כ"ב ז') ובא השמש וטהר שיטור רישך ומחסורך ולא יעמוד במקומך כמו מהלך איש מנן ההולכים בדרך שאינם עומדים במקום אחר. והמדרש² מפרש פרישה זאת על המתעצל בעולם הזה מלהכין צידה לעולם הבא ע"ד מה שדרשו אשר אנכי מצווך היום (דברים ו') היום לעשותם ומחר לעולם הבא ליטול שכרך וזה לשון המדרש א"ר יהושע³ עתידים הרשעים לומר לפני הכ"ה הניחנו ונעשה תשובה והכ"ה משיבם שוטים שבעולם עולם שהייתם בו דומה לערב שנת והעולם הבא שאתם בו עתה דומה לשנת אם אין אדם מכין בע"ש מה יאכל בשבת. ד"א⁴ עולם שהייתם בו דומה לימות החמה והעולם הבא דומה לימות הגשמים אם אין אדם מכין בימות החמה מה יאכל בימות הגשמים. ד"א העולם שהייתם בו דומה ליבשה והעולם הבא דומה לים אם לא יכין אדם ביבשה מה יאכל במים. ד"א העולם שהייתם בו דומה לפרדוד והעולם הבא דומה למרקלין אם לא יתקן עצמו בפרדוד כיצד יכנס למרקלין. ועוד היה לכם ללמוד מחכמתה של נמלה שהיא מכינה בקיץ לחם שאוכלה בחורף. באלה הדברים רבה פרש' שופטים לך אל נמלה עצל הנמלה הזאת שלשה בתים יש לה ואינה כונסת בעליון מפני הדלף ולא בתחתון מפני הפיגא אלא באמצע ואינה חיה אלא ששה חדשים וכל מאכלה אינו אלא חמה ומחצה והיא הולכת ומכנסת בקיץ כל מה שמוצאה⁵ חמים ועדשים ושעורים ולמה היא עושה כן שאומרת שמא יגזור עלי הב"ה חיים ויהא⁶ לי מהיכן לאכול א"ר שמעון בן יוחאי מעשה היה ומצאו בחור שלה שלש מאות כור שהכניסה מהקיץ לחורף לפי' אמר שלמה לך אל נמלה עצל אף [אתם] התקינו עצמיכם לכם מצות מן העולם הזה לעולם הבא. מהו ראה דרכיה וחכם רבא אמר ראה דרך ארץ שיש בה שבורחת מן הגזל א"ר שמעון⁷ מעשה בנמלה אחת שהפילה חמה אחת והיו כלם באות ומריחות אותה ולא היתה אחת מהם נוטלת אותה באה אותה שהיתה שלה ונטלתה ראה אותה חכמה שיש בה ע"כ: (יב) אדם בליעל איש און הולך עקשות סה. הפרשה הזאת מספרת מדות הרשע שיתרחק האדם מהם וטעם בליעל מלה מורכבת בלי ויעל אדם פחות שאין בו שום מעלה איש און זה בעל מחשבות רעות כמד"א און יחשוב בלבו⁸ וידבר בפיו ועליו נאמר הולך עקשות סה. סה המחשבה הרעה הריבוי הרע יחשוב בלבו וידבר בפיו ועליו נאמר הולך עקשות סה שדבריו אינם נכונים וישרים רק עקשים ונפתלים: (ג) קורץ בעיניו

¹ עיי' מאירי. ² מדרש משלי. ³ צ"ל ר' יהודה עיי' הגהות רש"י ויל'. ⁴ במדרש סידר משל דימות חמה אחר משל דים ויבשה. ⁵ בכ"ז כלומר שמוציאה. ⁶ בכ"ז וחוכן. ⁷ ברבא גרים ריש בן חלפתא. ⁸ מקרא כוח אינו בתנ"ך וצ"ל שצ"ל און יחשוב על משכבו (תחלים ל"ז ה').

טולל ברנליו מורה באצבעותיו. כלם לשון רמזים הם זה נוטל על העין וזה נוטל על הרגל וזו על האצבע וכלם רמזים של טרטה. י"מ¹ קורץ מגו² (איוב ל"ג ו') קורצתי גם אני ומולל מגו³ (שם י"ד ב') כצ"ץ יצא ויטל וכן רמזות העין באה ע"י קריצת העין ורמזות הרגל באה ע"י מלילת הרגל. וי"מ² קורץ מגו⁴ (דניאל ג' ח') ואכלו קורציהו ותרנגום (ויקרא י"ט ט"ז) לא חלך רכיל לא תיכול קורצין ומולל מגו⁵ (בראשית כ"א ז') מי טלל לאברהם ורמזות הרגל היא דבורה ע"ד השאלה והמקרא⁶ בעיניו ברנליו והמכתב בעינו ברנלו וגם המקרא פ"י כמו המכתב באחת מעיניו באחת מרגליו⁷ ובא כמו (שופטים י"ב ז') ויקבר בערי גלעד ששטעמו כאחת מערי גלעד: (יד) תהפוכות כלבו חורש רע בכל עת מדיינים ישלח. אומר לך [הן] ומחשב כלבו להפכו ללאו. חורש רע בכל עת, טעם חורש כמו חושב ואינו זר מלשון חרישה מה החורש הזה מכין מקום לזמן הזריעה אף החושב רעה מכין מקום ותחבולות איך יעשנה. מדיינים ישלח, המכתב מודינים⁸ והמקרא מדיינים [130b] והוא טענין (ירמיה ט"ז י') איש מדון. וי"מ⁶ ישלח טענין (תהלים ע"ד ב') שלחו כאש מקרשך שמשלח מדנים לחרחר ריב ולחממו להדליק צרבת מכות אש מדינים המריב: (צו) על כן פתאם יבוא אידו פתע ישבר ואין טרפא. כשבר זו פתאום יבא אידו פתע ישבר ואין טרפא, פתע שקול עם פתאום והוא כמו (במדבר ל"ו כ"ב) פתע בלא איבה: (צו) שש הנה שנה ה' ושבע תועבות נפשו. בויקרא ר"ב ה' נחלקו ר' מאיר וחכמים ר' מאיר אומר שש ושבע הרי י"ג וחכמים אומרים שבע מקיימין ושבע דכת' זו שביעית שקשה מכלם ואי זו זו משלח מדנים בין אחים ומצ' למדים דעת ר' מאיר שש הנה שנה ה' אלו הששה מדות הנזכרים כבר א' איש און ב' הולך עקשות פה ג' קורץ בעיניו טולל ברנליו שכלם מדה אחת ד' תהפוכות כלבו ה' חורש רע בכל עת ו' מדיינים ישלח ושבע תועבות נפשו אלו ה' מדות הנזכרים אח"כ אומ' א' עינים רמות ב' לשון שקר ג' ידים שופכות דם נקי ד' לב חורש מחשבות און ה' רגלים ממהרות לרוץ לרעה ו' יסיה זוכים עד שקר ז' ומשלח מדנים בין אחים ולרעת חכמים אינו כן אלא שש הנה שנה ה' על הששה הנזכרים אח"כ הוא אומר וכמו שסדרתי מנינם ושבע כלומר השביעית תועבת נפשו והיא משלח מדנים בין אחים ובא כמו (איוב ה' י"ט) בשש צרות יצילך וכשבע לא יגע כך רע: (יז) עינים רמות לשון שקר וידים שופכות דם נקי. [עינים רמות] זו גסות הרוח הסך (איוב כ"ד כ"ט) ושח עינים יושיע וניכרת בעינים כמד"א (תהלים ק"א ה') גבה עינים ורחב לבב אותו לא אוכל [אתו] כת' אמר ה"ה אין אני והוא יכולין לדרור בעולם כמו שמפורש בערכין⁹ והפלינו במדה זו עד שאמר¹⁰ כל שיש בו גסות הרוח כאלו עובר ע"ז כתיב הכא תועבת ה' כל גבה לב וכתיב התם (דברים ז' כ"ז) לא תביא תועבה אל ביתך והגה שלמה הקשה לשפיעות דמים וכן מצ' באותו כהן שנשא גרושה שקראו בנו (?) גבה עינים¹⁰ והגה בגסות הרוח כתיב (להלן ט"ז ה') תועבת ה' כל גבה לב ובגלוי עריות כתיב (ויקרא י"ח כ"ז) כי את [כל] התועבות האל עשו הנה ששקול גסות הרוח כמו ה' עבירות הגדולות שנאמר בהם יהרג ואל יעבור והמבקש ימצא ספרים מלאים על כל גדותיו מדברים ברוע המדה הזאת ומליצי

¹ רד"ק שרש קרץ. ² לא מצאתי בשאר מפרשים שתיי. ³ כן ררכו של חרב לכנות קרי וכתיב. ⁴ ע"י כמיוחס להראב"ע. ⁵ בגוסחאותינו המכתב מדנים. ⁶ ע"י מאירי. ⁷ פ' ט"ז. ⁸ ט"ז ע"א. ⁹ סוטה ה' ע"ב. ¹⁰ ע"י קורא באמת סוטה ה'.